

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра всесвітньої історії

Еллінська цивілізація у науковому осмисленні Арнольда Тойнбі

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконав:

студент 2(м) курсу, групи 601

Спеціальності 032 Історія та археологія

Желик Давид-Віктор Вікторович

Керівник: д.і.н., професор Чучко М. К.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від «__» листопада 2025 р.

Зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

до дипломної роботи другого (магістерського) рівня вищої освіти,
здобувача вищої освіти 601 гр. факультету історії, політології та
міжнародних відносин

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Спеціальність 032 - Історія та археологія

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці, 2025 р.

Желика Д. В.

на тему: «ЕЛЛІНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ АРНОЛЬДА ТОЙНБІ»

Магістерська робота присвячена аналізу концептуальних підходів британського історика Арнольда Тойнбі до вивчення античної Греції. У першому розділі розглянуто формування особистості та інтелектуальної біографії Тойнбі, що визначили його методологію. Другий розділ висвітлює основні характеристики давньогрецької цивілізації у його науковому доробку, зокрема культурні, політичні та соціальні аспекти. Третій розділ зосереджений на спартанській моделі полісу, яку Тойнбі трактував як приклад взаємодії військової організації, соціальної рівності та політичної дисципліни. Дослідження узагальнює внесок Тойнбі у сучасне осмислення еллінської цивілізації та демонструє його значення для історіографії античності.

Ключові слова: Арнольд Тойнбі; еллінська цивілізація; давньогрецька культура; Спарта; «лікурговий» лад; історіографія; полісна система.

ABSTRACT for the Master's thesis
(second level of higher education) submitted
by a student of group 601, Faculty of History,
Political Science and International Relations
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University Specialty
032 – History and Archaeology
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2025

Zhelyk D. V.

**Topic: «HELLENIC CIVILIZATION IN THE SCHOLARLY
INTERPRETATION OF ARNOLD TOYNBEE»**

The Master's thesis explores the conceptual approaches of the British historian Arnold Toynbee to the study of ancient Greece. The first chapter examines the formation of Toynbee's personality and intellectual biography, which shaped his methodology. The second chapter highlights the main characteristics of Hellenic civilization in his scholarly works, including cultural, political, and social aspects. The third chapter focuses on the Spartan model of the polis, which Toynbee interpreted as an example of the interaction between military organization, social equality, and political discipline. The thesis summarizes Toynbee's contribution to the modern understanding of Hellenic civilization and demonstrates its significance for the historiography of antiquity.

Keywords: Arnold Toynbee; Hellenic civilization; ancient Greek culture; Sparta; Lycurgan system; historiography; polis structure.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Желик Д. В.

Заява

Студент, Желик Д. В.

Номер студентської книжки: _____

Я заявляю, що наукова робота: Еллінська цивілізація у науковому осмисленні Арнольда Тойнбі

Була підготовлена виключно мною, * і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

Б. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

1) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був, (-ла) проінформований, (-а) про права та обов'язки студента,(-ки) Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден,(-на) на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий, (-ма) того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно **Додатку 2**), робота буде повернута на доопрацювання.

Дата

Підпис

*Беручи до уваги істотний внесок з боку керівника наукової роботи.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Формування особистості та наукової концепції А. Тойнбі	23
РОЗДІЛ 2. Основні характеристики давньогрецької цивілізації у науковому доробку А. Тойнбі	41
РОЗДІЛ 3. Особливості спартанської моделі полісу крізь призму тойнбіанського аналізу	69
ВИСНОВКИ	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	106

ВСТУП

Еллінська цивілізація займає особливе місце у світовій історії як культурна та політична основа європейської традиції. Дослідження її спадщини не втрачає своєї значущості, адже саме античний світ сформував інтелектуальні, філософські та суспільні підвалини, на яких ґрунтується сучасна європейська ідентичність. У цьому контексті надзвичайно важливо звернутися до аналізу концепцій Арнольда Дж. Тойнбі – одного з найвідоміших істориків XX століття, автора багатотомної праці «Дослідження історії» («A Study of History»), де він запропонував власну цивілізаційну модель розвитку людства.

Наукова новизна Тойнбі полягає у спробі осмислити історію не лише крізь призму окремих подій чи держав, а як взаємодію цілісних цивілізацій. У його підході еллінська цивілізація розглядається не ізольовано, а як частина ширшого історичного процесу, у зв'язку з попередніми та наступними культурами. Це відкриває нові можливості для розуміння механізмів її виникнення, розквіту та занепаду, а також її впливу на формування Західного світу.

Актуальність теми зумовлена також зростанням інтересу сучасної гуманітаристики до порівняльного цивілізаційного аналізу, який дозволяє подивитися на античну спадщину у глобальному контексті. Звернення до ідей Тойнбі сприяє глибшому осмисленню значення еллінської цивілізації для європейської культури, політичної думки й духовних орієнтирів. Крім того, це дозволяє виявити як сильні сторони, так і обмеження цивілізаційного підходу, що зберігає своє наукове й методологічне значення у XXI столітті.

Таким чином, дослідження особливостей інтерпретації еллінської цивілізації у науковій спадщині Арнольда Тойнбі є важливим як для історичної науки, так і для сучасних культурологічних та філософських

студій, оскільки воно дає можливість поглибити розуміння античного світу та його місця у цивілізаційному розвитку людства.

Об'єктом дослідження виступають історіософські концепції Арнольда Тойнбі як складова західної історичної думки XX століття.

Предметом дослідження є інтерпретація Арнольдом Тойнбі еллінської цивілізації та її місця в контексті загальної теорії цивілізацій.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1920–1970-х років, що відповідає основному етапу наукової творчості Арнольда Тойнбі, протягом якого він послідовно формував, розвивав і вдосконалював свою концепцію цивілізацій. Початком цього періоду є 1920-ті роки, коли з'явилися перші праці вченого, у яких він звернувся до проблематики історичного розвитку суспільств. Ключовим етапом стало видання багатотомної праці «Дослідження історії» («A Study of History» (1934–1961)), де еллінська цивілізація посідає одне з центральних місць у його типології та історіософських узагальненнях. Завершальною межею обрано 1970-ті роки, коли Тойнбі опублікував низку узагальнюючих і підсумкових робіт, у яких остаточно сформулював своє бачення ролі античної спадщини у світовій історії. Обрані хронологічні рамки дозволяють зосередитися на еволюції інтерпретацій еллінської цивілізації в науковому доробку Тойнбі, простежити зміну його підходів та оцінити значення цієї проблематики в контексті всієї творчості історика.

Методологічна база дослідження потребує комплексного підходу, який поєднує елементи історіографії, цивілізаційної концепції, історіософії та культурології. Основна мета дослідження полягає не лише у відтворенні історичних подій еллінської доби, а передусім у з'ясуванні того, як Тойнбі інтерпретував цю цивілізацію та які методологічні принципи він застосовував у своєму аналізі.

Цивілізаційний підхід. Центальною методологічною основою дослідження є цивілізаційний підхід, який розробив сам Арнольд Тойнбі. У своїй праці «Еллінізм. Історія і цивілізація» («Hellenism. The History of a

Civilization») він розглядав еллінізм як цілісну цивілізацію, що постала на базі грецької культури, але включала елементи культур Сходу. Тойнбі застосовував принцип «виклику та відповіді», пояснюючи культурну динаміку еллінізму як реакцію грецького світу на нові умови та виклики, що виникли після завоювань Олександра Македонського.

Цивілізаційний підхід дозволяє досліджувати еллінізм не як ізольовану історичну епоху, а як процес інтеграції культурних, політичних, соціальних та релігійних елементів, що формувався протягом століть. Такий метод дозволяє простежити закономірності розвитку та трансформацій культури і оцінити її вплив на подальший розвиток Європи та християнської цивілізації.

Критико-порівняльний метод застосовується для аналізу різниці між концепціями Тойнбі та академічними підходами до елліністичного періоду. Зокрема, порівнюються підходи щодо характеру культурного синтезу, значення політичних структур та ролі релігійних ідеалів у розвитку цивілізації.

Принцип історизму та порівняльний метод. Дослідження ґрунтується на принципі історизму, що передбачає розгляд концепції Тойнбі у контексті інтелектуальної традиції XX ст. Цей принцип дозволяє оцінити методологічні засади його підходу до історії та зрозуміти, як особистий світогляд автора впливав на трактування еллінізму.

Для повноти аналізу використовується **міждисциплінарний підхід**, який поєднує історіософський та культурологічний аналіз. Історіософія дозволяє оцінити світоглядні засади концепції Тойнбі, зокрема його бачення цивілізації як цілісного організму та її ролі у формуванні християнської культурної традиції.

Культурологічний підхід дає змогу розглянути еллінську цивілізацію як феномен культурної інтеграції, оцінити процеси синтезу грецької та східних традицій, їхній вплив на мистецтво, релігію, філософію та суспільні інститути. Частково застосовується філософський аналіз ключових понять

Тойнбі — «цивілізація», «виклик і відповідь», «синтез культур», що дозволяє глибше зрозуміти його методологічні засади.

Завдяки поєднанню цих методів, дослідження забезпечує цілісне бачення еллінізму як історико-культурного явища та дозволяє виявити особливості підходу Тойнбі, його внесок у розуміння цивілізаційної динаміки та значення еллінізму для розвитку європейської культури.

Джерельна база даної магістерської роботи є багатокомпонентною та включає кілька основних груп. Насамперед ключовим джерелом виступають праці Арнольда Джозефа Тойнбі, зокрема його книга «Еллінізм. Історія і цивілізація» (1959) («Hellenism. The History of a Civilization») [12], яка містить розгорнуту інтерпретацію еллінізму як окремої цивілізації. Доповненням до неї слугують інші тексти автора, насамперед багатотомне дослідження «Дослідження історії» («A Study of History») [13-16], у якому закладені методологічні засади його цивілізаційного підходу.

Другу групу становлять античні джерела, на які спирався сам Тойнбі та які дозволяють простежити, як він вибудовував власні інтерпретації. До них належать твори Арістотеля [1], Геродота [2], Павсанія [3], Страбона [4] та інших представників античної історіографії.

Одним із ранніх досліджень Арнольда Дж. Тойнбі, що має значення для вивчення осмислення ним еллінської цивілізації, є стаття «Розквіт Спарти» («The Growth of Sparta») [17], опублікована у «Журналі елліністичних студій» у 1913 р. Ця публікація належить до початкового етапу наукової діяльності вченого і відображає його інтерес до проблем політичної історії античного світу, а також до специфіки соціально-політичної організації окремих грецьких полісів.

У статті Тойнбі аналізує розвиток Спарти від архаїчного періоду до класичної доби. Його увага зосереджена на тих чинниках, які зумовили унікальний характер цього поліса: військова організація, сувора система виховання, жорсткі соціальні норми, а також прагнення зберегти замкненість і стабільність суспільного ладу. Автор показує, що зростання могутності

Спарти було тісно пов'язане із внутрішньою дисципліною та здатністю підкоряти індивідуальні інтереси інтересам держави.

Монографія Арнольда Джозефа Тойнбі «Деякі проблеми грецької історії» («Some Problems of Greek History») [18], опублікована у 1927 р., належить до періоду його наукового становлення і є важливим етапом між ранніми статтями (1910-ті рр.) та фундаментальними узагальненнями у «Пізнанні історії». Ця праця має особливу цінність, оскільки демонструє перехід від аналізу окремих сюжетів античної історії до пошуку ширших закономірностей розвитку еллінської цивілізації.

У книзі Тойнбі розглядає низку проблем, які, на його думку, визначали динаміку грецького світу: формування полісної системи, роль географічного чинника, конфлікти між греками та «варварськими» народами, а також процеси культурної інтеграції та розпаду. Значна увага приділена питанню взаємодії Греції з Сходом, зокрема Малою Азією, Персією та Єгиптом. Для автора ці контакти були вирішальними у формуванні еллінського світу, оскільки саме вони виступали головними «викликами», що сприяли розвиткові грецької культури та політичних інститутів.

Методологічно ця монографія вже виразно відрізняється від ранніх робіт. Тут проявляється зародок концепції «виклику і відповіді», яку пізніше Тойнбі розгорне у «Пізнанні історії». Він трактує грецьку історію як послідовність реакцій на зовнішні тиски та внутрішні кризи: географічні умови, перські війни, соціальні конфлікти. Такий підхід свідчить про поступовий перехід від вузько-історичних досліджень до історіософського осмислення розвитку цивілізацій.

Водночас ця праця має і свої обмеження. Вона ще не досягає тієї системності та масштабності, що характерні для пізніших робіт історика. Тойнбі іноді вдається до гіпотез і припущень, які згодом переглядав або уточнював. Крім того, акцент на зовнішніх викликах інколи зводить складні процеси внутрішньої еволюції до надто спрощених схем.

Важливим джерелом для розкриття теми магістерської роботи є книга Арнольда Джозефа Тойнбі «Еллінізм. Історія і цивілізація» («Hellenism. The History of a Civilization»), вперше видана у 1959 р. Ця праця посідає особливе місце в інтелектуальній спадщині британського історика, оскільки поєднує у собі риси наукового узагальнення та популяризації історії еллінізму. Вона була написана вже після виходу основних томів фундаментального дослідження «Пізнання історії» і відображає зрілий етап творчості автора, коли його цивілізаційна концепція набула завершеності.

Головною метою книги є представлення елліністичної цивілізації як унікального культурного явища, що виникло на ґрунті грецької античності, але вийшло далеко за її межі. Тойнбі послідовно продемонстрував, як після завоювань Олександра Македонського відбувся грандіозний процес взаємодії грецької культури зі східними традиціями – від Єгипту й Месопотамії до Індії. Для автора еллінізм – не лише епоха в політичній історії, а радше окрема цивілізація, яка виконала роль посередника між античним світом і зароджуваною християнською культурою.

З наукової точки зору ця праця є цінною перш за все тим, що в ній втілений цивілізаційний підхід, розроблений Тойнбі. Автор не обмежився описом окремих подій чи політичної історії, а прагне виявити закономірності розвитку культури та її внутрішню динаміку. У книзі чітко простежується його знаменита концепція «виклику та відповіді»: еллінізм розглядається як відповідь грецького світу на виклики, зумовлені зустріччю з іншими цивілізаціями. У цьому сенсі Тойнбі намагається пояснити причини життєздатності та універсальності еллінської спадщини, її здатність інтегрувати різноманітні культурні елементи.

Разом із тим, необхідно зазначити певні обмеження та особливості даної праці. По-перше, книга не є класичним академічним дослідженням у вузькому сенсі. Вона радше належить до жанру широких історико-філософських узагальнень, що не завжди ґрунтуються на детальному аналізі першоджерел чи археологічних даних. Тойнбі, як правило, не вдається у

вузькі наукові дискусії, а пропонує власну інтерпретацію великих історичних процесів. По-друге, його стиль має виразну есеїстичну форму: інколи він подає узагальнення у доволі категоричній манері, що може викликати критику з боку спеціалістів-античників. По-третє, на оцінки Тойнбі помітно вплинув його особистий світогляд, зокрема схильність до християнського універсалізму, що відчутно у його характеристиці еллінізму як своєрідної «передмови» до християнської цивілізації.

Найбільш фундаментальним джерелом для дослідження наукового осмислення еллінської цивілізації Арнольдом Тойнбі є його багатотомна праця «Пізнання історії» («A Study of History»), що виходила протягом 1934–1961 рр. і налічує 12 томів. Саме ця робота вважається головним підсумком наукової діяльності історика та являє собою спробу створення універсальної концепції розвитку світових цивілізацій. Тойнбі прагнув показати, що історія людства є не хаотичним набором подій, а має певні закономірності, які можна виявити через аналіз виникнення, зростання, розквіту та занепаду окремих цивілізацій.

Особливе місце в його концепції відводиться еллінській цивілізації. Тойнбі розглядає її не лише як один із прикладів історичного розвитку, а як своєрідну модель, що демонструє загальні закономірності становлення і трансформації культур. Він простежує шлях еллінського світу від доби архаїчних полісів через класичну епоху до еллінізму, а далі – до перетворення цієї цивілізації у християнську. Для автора саме цей перехід є надзвичайно показовим: еллінізм стає «колискою» нової духовної традиції, яка згодом визначила європейську цивілізацію.

Методологічно праця ґрунтується на кількох ключових ідеях. По-перше, це принцип «виклику і відповіді», згідно з яким цивілізації виникають як відповідь на труднощі або небезпеки зовнішнього чи внутрішнього характеру. Еллінський світ, за Тойнбі, постав як реакція на суворі природні умови Балкан та на складну політичну ситуацію, що вимагала нових форм самоорганізації. По-друге, у центрі його уваги перебуває динаміка

цивілізаційного циклу: зародження, зростання, розквіт, занепад і розпад. У цьому контексті еллінська цивілізація є класичним прикладом того, як внутрішні суперечності та зовнішні виклики зумовлюють поступову трансформацію. По-третє, Тойнбі підкреслює значення релігійного фактора, вважаючи, що духовні цінності та віра мають вирішальне значення для життєздатності цивілізацій. Саме поява християнства у межах еллінського світу розглядається ним як вирішальний момент його історичної еволюції.

Зміст праці охоплює надзвичайно широкий спектр тем. Тойнбі досліджує географічні, соціальні, культурні та політичні чинники, що впливали на формування цивілізацій. Він проводить порівняльний аналіз еллінської цивілізації з єгипетською, вавилонською, індійською та китайською, виявляючи як спільні закономірності, так і унікальні особливості. Таким чином, еллінізм у його баченні набуває універсального значення: він стає прикладом того, як культурний синтез може дати поштовх до нових форм цивілізаційного розвитку.

Наукова цінність твору полягає у кількох аспектах. По-перше, ця праця є основним джерелом для розуміння світогляду Тойнбі та його цивілізаційної методології. По-друге, вона дозволяє простежити логіку мислення історика, зокрема у питанні інтерпретації еллінізму, який постає у нього не як «епоха занепаду», а як самостійний етап історії. По-третє, вона відкриває можливість для історіографічного аналізу: порівняння інтерпретацій Тойнбі з поглядами інших учених (В. Тарна, Е. Бікермана, П. Гріна та ін.) дає змогу оцінити сильні й слабкі сторони його підходу.

Водночас необхідно враховувати певні обмеження «A Study of History». По-перше, Тойнбі нерідко вдається до широких узагальнень, що знижує рівень конкретики у викладі матеріалу. По-друге, його концепція «зростання та занепаду» цивілізацій зазнала критики за надмірну схематичність і циклічність, що не завжди відповідає складності реальних історичних процесів. По-третє, його інтерпретації позначені телеологічністю: він часто

розглядає історію як спрямовану до певної мети, а саме до християнської цивілізації, що зумовлює однобічність його бачення.

Історіографія проблеми. Попри значну кількість досліджень, присвячених творчості Арнольда Тойнбі, його теоретичні та конкретно-історичні погляди на еллінський світ у світовій історіографії практично не знайшли належного відображення. Виняток становлять лише дві невеликі статті І. Фогта та В. ден Бойєра, проте вони були опубліковані ще до виходу основних праць Тойнбі з історії грецько-римської культури – зокрема «Hellenism: The History of a Civilization» (1959), «Hannibal's Legacy» (1965), «Some Problems of Greek History» (1969) – і, відповідно, не можуть забезпечити повноцінного аналізу його концепції античності.

У статті ««Антична культура в історіософії Тойнбі»» («Die Antike Kultur in Toynbee's Geschichtslehre») (1951) західнонімецький історик І. Фогт [100] лише намагався розглянути погляди Тойнбі на виникнення, розвиток, кризи, дезінтеграцію та занепад еллінської цивілізації, приділяючи особливу увагу його концепції творчої меншості та домінуючої більшості еллінського світу. Водночас критика Фогта не торкалася ключових положень теорії Тойнбі, а стосувалася лише окремих другорядних тверджень, що мали конкретно-історичний характер і не мали значного впливу на загальнотеоретичну концепцію історика.

Особливу увагу у своїй критиці Фогт зосереджував на поглядах Тойнбі щодо ролі Риму в історії еллінського суспільства. Зокрема, він відзначав тезу Тойнбі про те, що Рим майже нічого не додав еллінській культурі і його значення в античній історії є другорядним. Водночас Фогт підкреслював розвиток римського права, стверджуючи, що «римський геній зберігає своє достоїнство нарівні з грецьким».

Що стосується статті голландського антикознавця Б. ден Бойєра [41] «Тойнбі і класична історія», опублікованої не пізніше 1956 р., то автор, навпаки, намагається висвітлити розуміння Тойнбі античності в межах його теоретичної системи в цілому. При цьому у своїй статті дослідник також

аналізує гносеологічні джерела поглядів Тойнбі на еллінський світ, справедливо зауважуючи, що англійський вчений керується британською традицією в історіографії.

Автор вказує на деякі обмеження в підході Тойнбі до античності. Зокрема, він зазначає, що Тойнбі іноді схильний до надмірних узагальнень і може недооцінювати складність внутрішніх процесів у грецькому та римському світі. Крім того, В. ден Боер звертає увагу на те, що Тойнбі не завжди чітко визначає межі між цивілізацією та суспільством, що може призводити до певної неясності в його аналізах.

Таким є зокрема огляд німецько-британського історика-антикознавця В. Еренберга (1891-1976) монографії британського науковця «Еллінізм: історія цивілізації» («Hellenism: The History of a Civilization») [56]. Рецензент проаналізував основні тези Тойнбі щодо еллінізму, зокрема його концепцію «виклику і відповіді», а також критикував деякі аспекти методології та інтерпретації Тойнбі.

Еренберг відзначає, що Тойнбі намагається застосувати свою загальну теорію цивілізацій до конкретного випадку еллінізму, що призводить до певного спрощення складних історичних процесів. Він також звертає увагу на недостатню увагу Тойнбі до внутрішніх соціальних та політичних чинників, які впливали на розвиток еллінської цивілізації. Загалом стаття Еренберга є важливим джерелом для розуміння сприйняття праці Тойнбі в науковому середовищі того часу та демонструє різні підходи до аналізу еллінізму.

Відомий історик релігії та культури, автор цілого ряду праць про еллінізм і античність Гарольд Віллоубі здійснив комплексний аналіз праці А. Тойнбі, присвяченої еллінізму [104]. Рецензент окреслив головну ідею праці – трактування еллінізму як цивілізаційного феномену, що виступив посередником між античною грецькою класикою та християнською традицією. Автор рецензії позитивно відзначає широту історичного бачення Тойнбі та його спробу поєднати культурні, релігійні й соціальні чинники в

єдину концепцію. Водночас він звертає увагу на проблеми методології: надмірні узагальнення, тенденцію до побудови абстрактних цивілізаційних схем і недостатню увагу до конкретики історичного матеріалу. Стаття відображає характерне для початку 1960-х років амбівалентне ставлення до творчості Тойнбі – визнання його інтелектуальної сміливості й масштабності задумів поряд із критикою за спрощення. Для дослідження наукового осмислення еллінізму у Тойнбі ця рецензія є цінною як джерело рецепції та критичної оцінки його концепцій сучасниками. Вона допомагає виявити як сильні сторони підходу вченого (інтерпретація еллінізму як цивілізаційного мосту), так і його вразливі методологічні моменти.

Відомий французький історик Ф. Олльє [84] оцінював книгу А. Тойнбі «Деякі проблеми грецької історії» (*Some Problems of Greek History*) як спробу британського історика звернути увагу на специфічні та класичні, але складні й недостатньо досліджені аспекти еллінської історії – зокрема, періоди пост-мікенської епохи, диференціювання діалектів грецької мови, а також підйом і занепад Спарти. Рецензент підкреслює ретельність Тойнбі у використанні археологічних даних і лінгвістичних (особливо діалектологічних) матеріалів, але зауважує, що низка висновків мають гіпотетичний, попередній характер через обмеження джерел. Особливо цінною Олльє вважає третю частину праці, присвячену Спарті: аналіз інститутів, звичаїв і внутрішніх суперечностей, тимчасових і довготермінових, що сформували і послабили силу Спарти. Але він також критикує структуру книги – велику кількість додатків, інколи із великою деталізацією, яка може збивати читача, і форму, в якій іноді матеріал виглядає як збірка есе, а не як цілісне дослідження.

С. М. Стіббе в огляді-рецензії [94] концентрується на критичному аналізі стилю та методології Тойнбі у «*Some Problems of Greek History*». Автор рецензії зауважує, що праця цікава й багата матеріалом, особливо з періоду ранньої архаїки, часу спартанського панування та проблем формування грецьких політичних структур. Рецензент особливо наголошує на тому, як Тойнбі використовує історичні, археологічні й мовознавчі дані, а

також на його вміння поєднувати різні джерела для формулювання гіпотез. Разом з тим Стіббе критикує недостатню чіткість у виділенні меж між твердо встановленими фактами й спекулятивними теоріями, а також звертає увагу на логічну структуру аргументів, іноді її ускладненість через велику кількість відхилень і відступів.

У статті Е. Баркера «Dr Toynbee's Study of History: A Review», опублікованій у журналі «International Affairs» [38], здійснено критичний розгляд багатотомної праці Арнольда Тойнбі «A Study of History». Автор аналізує як методологічні засади, так і змістові підходи британського історика, зокрема його спробу вибудувати універсальну схему розвитку цивілізацій. Баркер підкреслює масштабність та амбітність замислу Тойнбі, але водночас наголошує на спірності узагальнень, які іноді виходять за межі суворой науковості та наближаються до філософії історії.

Публікація є важливим свідченням сприйняття ідей Тойнбі серед сучасників. Вона демонструє як захоплення широтою його концепції, так і зростаючу критичність наукової спільноти щодо універсалістських моделей. Стаття Баркера відіграє значну роль у формуванні академічної дискусії навколо Тойнбі, позначаючи межі між науковим аналізом і спекулятивними історіософськими побудовами.

Г. В. Плекет та Г. С. Верснел звернулися до критичного аналізу концепції відомого британського історика Арнольда Тойнбі. Центральним предметом їхньої статті [86] є осмислення того, наскільки підхід Тойнбі до класичної історії відповідає вимогам історичної науки та чи не втрачає він своєї аналітичної сили під тиском міфологізації та надмірної узагальненості.

Плекет і Верснел розглядають Тойнбі як одного з найбільш впливових теоретиків середини XX ст., чия праця «A Study of History» мала значний резонанс у західній історіографії. Водночас автори наголошують, що рецепція античної історії у Тойнбі часто позначена спробами вбудувати події та явища класичного світу в універсальну схему піднесення та занепаду цивілізацій. Такий підхід, за їхніми спостереженнями, не лише створює

відчуття міфологічності, але й ускладнює адекватне розуміння конкретних соціальних, політичних та культурних процесів античності.

Особливу увагу дослідники приділяють питанню співвідношення між історіографією та міфом у побудовах Тойнбі. Вони вказують на те, що методологія британського мислителя, попри претензії на наукову універсальність, значною мірою відтворює структури міфологічної оповіді: циклічність, символічність та апеляцію до універсальних «законів історії». Це, на думку авторів, виявляється особливо проблематичним у застосуванні до класичного матеріалу, який потребує контекстуалізованого, джерелознавчо обґрунтованого аналізу.

Відомий британський дослідник історії Стародавнього Риму, професор університету Віндзора, Дж. Ледді у своїй статті «Тойнбі та історія Риму» («Toynbee and the History of Rome») [76] проаналізував застосування теорії Арнольда Джозефа Тойнбі до історії Риму, зокрема в контексті його 12-томної праці «A Study of History». Ледді досліджує, як Тойнбі трактує Рим як цивілізацію, що пройшла через всі етапи його моделі: виникнення, зростання, часи випробувань, універсальну державу та розпад. Вчений звертає увагу на те, як Тойнбі оцінює роль Риму в історії, зокрема його здатність адаптуватися до змінних умов, що, на думку Тойнбі, є ключовим чинником успіху цивілізації.

Ледді також критикує Тойнбі за надмірну узагальненість його підходу, що може призводити до спрощення складних історичних процесів. Він зазначає, що хоча модель Тойнбі є корисною для загального розуміння розвитку цивілізацій, вона не завжди враховує унікальні аспекти конкретних історичних контекстів, таких як Рим. Вчений підкреслює необхідність більш детального аналізу конкретних історичних фактів та умов, що впливали на розвиток Риму.

У дослідженні проблем давньогрецької історії важливе місце займає рецензія Томаса Келлі на книгу Арнольда Тойнбі «Деякі проблеми грецької історії», опублікована в «Американському історичному огляді» («The

American Historical Review) [71]. Келлі аналізує основні підходи Тойнбі до висвітлення політичних, соціальних та культурних аспектів давньогрецької цивілізації. Книга Тойнбі вирізняється міждисциплінарним підходом: автор поєднує історичний аналіз із соціологічними та філософськими концепціями, що дозволяє глибше оцінити розвиток грецьких міст-держав. Серед ключових тем роботи – формування демократії в Афінах, роль релігії у суспільному житті, економічні структури та взаємодія між містами-державами.

У рецензії Келлі відзначає, що, попри оригінальність підходів Тойнбі, деякі його інтерпретації можуть виглядати надмірно узагальненими або недостатньо аргументованими, що відкриває простір для подальших досліджень. Водночас робота Тойнбі, за оцінкою Келлі, є цінним внеском у дискусію про закономірності розвитку давньогрецької цивілізації та методологічні підходи до її дослідження.

У статті Т. Африки «Плутарх, Тойнбі і спартанський міф» («Phylarchus, Toynbee, and the Spartan Myth») [36], досліджується специфіка формування образу Спарти в античній історіографії та його інтерпретація у працях Арнольда Тойнбі. Відштовхуючись від аналізу історика Філарха, Африка демонструє, як уже в елліністичну добу виникла тенденція до ідеалізації або демонізації спартанського минулого, що призвело до появи стійкого «спартанського міфу». Цей міф, на думку автора, став одним із найвпливовіших прикладів історіографічної конструкції, яка у подальшій традиції часто сприймалася як реальний історичний факт.

У цьому контексті Африка критично розглядає рецепцію спартанського образу у Тойнбі. Він показує, що британський історик, вибудовуючи універсальну схему цивілізаційного розвитку, значною мірою спирається на традиційні, вже усталені уявлення про Спарту, які не завжди мають належне джерельне підтвердження. В результаті у працях Тойнбі Спарта постає як символ певного «циклічного» етапу розвитку цивілізації, що, однак, радше

відтворює історіографічний міф, аніж реконструює реальні соціальні та політичні процеси.

Т. Африка опублікував ґрунтовну рцензію на монографію А. Тойнбі «Деякі проблеми грецької історії» [37]. Насамперед дослідник відзначив глибину та широту підходу автора до аналізу давньогрецької історії. Тойнбі, відомий своєю теорією «виклику та відповіді», застосовує цей метод до грецької цивілізації, підкреслюючи, як греки відповідали на численні внутрішні та зовнішні виклики, що призвело до їхнього культурного та політичного розвитку. Африка відзначає, що Тойнбі не обмежується лише політичними чи військовими аспектами, а охоплює широкий спектр тем, включаючи соціальні структури, релігійні переконання та культурні трансформації. Це дозволяє читачеві отримати комплексне уявлення про динаміку грецького суспільства та його еволюцію через призму взаємодії з різноманітними викликами.

Однак рецензент також вказує на певні обмеження в підході Тойнбі. Зокрема, він зауважує, що застосування теорії «виклику та відповіді» до грецької історії може бути надмірно спрощеним, оскільки не завжди враховує складність та багатогранність історичних процесів. Вчений підкреслює, що хоча Тойнбі намагається уникати редукціонізму, його аналіз іноді не враховує специфічні контексти та унікальні обставини, що впливали на розвиток грецької цивілізації. Незважаючи на ці зауваження, Африка визнає значущість роботи Тойнбі, зазначаючи, що вона відкриває нові перспективи для розуміння давньогрецької історії та стимулює подальші дослідження в цій галузі.

У дискусії щодо методології Арнольда Тойнбі особливе місце займає стаття Ч. Трінкауса «Тойнбі проти історії» [98]. У ній автор здійснив критичний аналіз підходу Тойнбі до історії, зокрема його концепції «виклику та відповіді», яка розглядається як рушійна сила розвитку цивілізацій.

Трінкаус підкреслював, що спроба Тойнбі застосувати єдину модель розвитку до всіх цивілізацій може призводити до надмірного узагальнення

складних історичних процесів. Крім того, автор відзначив, що, незважаючи на прагнення уникнути детермінізму, у працях Тойнбі іноді простежується схильність до виявлення певних закономірностей розвитку цивілізацій.

Серед інших критичних зауважень Трінкаус виділив недостатню увагу Тойнбі до внутрішніх соціальних, економічних та політичних чинників, які визначають розвиток конкретних цивілізацій. На його думку, для адекватного аналізу історичних процесів необхідний більш комплексний підхід, який враховує як зовнішні виклики, так і внутрішні умови.

Відомий американський історик Вільям МакНіл здійснив ґрунтовний аналіз спадщини Арнольда Тойнбі [80], оцінюючи його внесок у розвиток світової історії та цивілізаційної теорії. Сам МакНіл значною мірою сприяв розвитку світової історії як академічної дисципліни, розглядає Тойнбі як одного з її основоположників.

МакНіл підкреслює, що Тойнбі, на відміну від своїх попередників, таких як Освальд Шпенглер, не сприймав історичний розвиток як детермінований і циклічний. Натомість Тойнбі пропонував концепцію «виклику та відповіді», згідно з якою цивілізації розвиваються через здатність реагувати на виклики. Цей підхід дозволяв уникнути песимістичного детермінізму та надавав можливість для аналізу причин успіхів і занепаду цивілізацій.

МакНіл також відзначає, що Тойнбі був одним з перших, хто намагався побудувати глобальну історію, що охоплює всі цивілізації, а не обмежується лише європейським досвідом. Це дозволило йому уникнути євроцентризму, який був характерний для багатьох історичних наративів того часу.

У статті Я. ван дер Дуссена «Тойнбі та його критика» [99] детально аналізується внесок Арнольда Тойнбі у вивчення цивілізацій, зокрема античних. Ван дер Дуссен розглядає підхід Тойнбі, викладений у «A Study of History», який базується на концепції «виклику та відповіді». Згідно з цією моделлю, підйом, розвиток і занепад цивілізацій пояснюються здатністю народів адаптуватися до соціальних, політичних та культурних викликів.

Щодо античних цивілізацій, Тойнбі прагнув показати закономірності їх розвитку в порівняльному глобальному контексті, включно з аналізом грецьких та римських суспільств. Проте, на думку ван дер Дуссена, підхід Тойнбі має певні обмеження: він надто узагальнює процеси та недостатньо враховує внутрішні політичні та соціальні механізми конкретних античних полісів. Це стало об'єктом критики з боку сучасних істориків, які віддають перевагу більш детальному і конкретному аналізу внутрішніх чинників.

Незважаючи на критику, підхід Тойнбі дозволяє розглядати античні цивілізації у ширшому порівняльному та глобальному контексті, підкреслюючи закономірності розвитку і взаємодії культур. Ван дер Дуссен також зазначає, що сприйняття Тойнбі змінилося: якщо його праці спочатку були популярні серед широкої публіки та частково у науковому середовищі, з часом інтерес істориків до його теорій зменшився, хоча його методологія залишається актуальною для сучасного порівняльного аналізу цивілізацій.

Робота В. Сергєєва [34 а] присвячена інтерпретації еллінської цивілізації у творчості Арнольда Тойнбі, безсумнівно, ґрунтується на значному масиві джерельного матеріалу та демонструє широку обізнаність автора з працями самого Тойнбі, античними авторами й радянською критикою «тойнбіанства». Водночас заявлена наукова новизна видається суттєво обмеженою. Вона фактично відтворює вже напрацьовану в радянській філософсько-історичній літературі схему критики Тойнбі як ідеолога «буржуазного історизму», не пропонуючи принципово нових інтерпретацій його антиковедчих студій. Аналіз еллінської цивілізації у Тойнбі здійснюється переважно як ілюстративне підтвердження загальних ідеологічних тез, а не як самостійна проблемно-історіографічна реконструкція.

Методологічно дослідження залишається жорстко вписаним у рамки ортодоксального марксистсько-ленінського підходу, що зумовлює однобічність інтерпретацій. Замість аналітичного розбору внутрішньої логіки концепції Тойнбі автор часто вдається до апріорного ідеологічного

засудження, підмінюючи наукову критику політичною кваліфікацією. Це особливо помітно в оцінці теорії локальних цивілізацій, яка розглядається майже виключно як «реакційна», тоді як її евристичний потенціал для порівняльної історії античності практично не аналізується. Автор зосереджується переважно на соціально-політичних і військових інститутах (особливо на матеріалі Спарти), тоді як ментальні уявлення, система цінностей, релігійна чуттєвість, символічний простір еллінів залишаються поза повноцінним аналізом. Загалом дослідник залишив поза повноцінним аналізом ментально-культурний вимір еллінської цивілізації, її економічні підвалини та полікультурні взаємодії зі Сходом, зводячи еллінський світ переважно до політико-соціальних схем. Елліністичний період не осмислюється як самостійна цивілізаційна фаза, а порівняльний потенціал концепції Тойнбі з іншими цивілізаціями фактично не реалізований. У підсумку еллінська цивілізація постає в ідеологічно звуженому, а не в комплексному цивілізаційно-історичному вимірі.

В українській історичній науці наразі відсутні публікації, присвячені дослідженню А. Тойнбі еллінської цивілізації. Тим не менш, вітчизняні дослідники приділи належну увагу творчому доробку британського історика. Однією з перших наукових праць слід вважати дисертацію закарпатського історика В. Скоблика, присвячену вивченню взаємозв'язків цивілізацій Заходу та Сходу крізь призму культурно-історичної концепції Арнольда Тойнбі [34].

В. Скоблик застосовує цивілізаційний підхід Тойнбі, зокрема його принцип «виклик – відповідь», роль творчої меншості та циклічність розвитку цивілізацій. Автор демонструє, що цивілізації Заходу і Сходу перебувають у постійному взаємозв'язку: одні впливають на культурні й духовні трансформації інших, а також на економічні та політичні процеси. При цьому він виокремлює конкретні історичні приклади культурного обміну та конфліктів, які підтверджують універсалістську концепцію Тойнбі.

Дослідник аналізує сильні та слабкі сторони теорії Тойнбі. До сильних він відносить можливість узагальнення історичних закономірностей, інтеграцію різних культур у єдину концептуальну схему та здатність пояснювати циклічні процеси зростання і занепаду цивілізацій. До слабких – нечіткість критеріїв виділення цивілізацій, обмежену деталізацію конкретних історичних прикладів та відсутність емпіричного підтвердження деяких прогнозів.

У статті Т. Данилової та В. Юдіної [23] представлено аналіз концепції британського історика Арнольда Тойнбі. Авторки розглядають його універсалістський підхід до осмислення історії, заснований на вивченні цивілізацій як окремих культурно-історичних утворень. У дослідженні наголошено, що предметом історії для Тойнбі є життя суспільств у внутрішньому та зовнішньому вимірах. Особливу увагу він приділяв взаємодії суспільств і виокремлював їх на «примітивні» та «цивілізовані». При цьому заперечував існування єдиної загальнолюдської цивілізації, підкреслюючи унікальність культурних шляхів.

Дослідниці відзначають як сильні сторони концепції масштабність та системність підходу, здатність пояснювати взаємозв'язки культур. Разом з тим наголошується на низці недоліків: нечіткість критеріїв виділення цивілізацій, суперечливість прогнозів, а також критика Тойнбі з боку сучасників (зокрема П. Сорокіна та Р. Дж. Коллінгвуда). У підсумку авторки наголошують, що попри дискусійність та вразливі місця, ідеї Тойнбі залишаються актуальними як методологічна база для аналізу цивілізаційних процесів у сучасному світі.

У статті І. Підберезних та Н. Мірошкіної [31] аналізується механізм взаємодії цивілізацій через призму культурно-історичної концепції Тойнбі. Авторки досліджують, як цивілізації реагують на зовнішні виклики та здійснюють запозичення культурних елементів, що може призводити до адаптації або трансформації соціальних і культурних структур.

Дослідниці застосовують цивілізаційний підхід Тойнбі та порівняльно-історичний метод для виявлення закономірностей міжцивілізаційних взаємодій. Авторки підкреслюють, що запозичення можуть бути як конструктивними, так і деструктивними, залежно від здатності цивілізації адаптувати нові елементи до власних умов.

Загалом дана публікація розширює класичну концепцію Тойнбі, вводячи поняття міжцивілізаційних запозичень як ключового механізму культурної взаємодії. Вона має важливе історіографічне значення, оскільки сприяє глибшому розумінню процесів культурного обміну та адаптації в історичному контексті і слугує прикладом застосування універсалістської теорії Тойнбі до аналізу конкретних цивілізаційних явищ.

Метою роботи є комплексний аналіз творчої спадщини Арнольда Тойнбі, присвячених історії еллінської цивілізації. Виходячи з мети, завданнями роботи є:

- розкрити процес формування світоглядних засад і суспільно-політичних поглядів А. Тойнбі та простежити його становлення як історика;
- проаналізувати зміст і методологічні особливості монографії «Еллінізм: історія і цивілізація» та визначити причини кризи еллінської цивілізації у концепції вченого;
- дослідити специфіку інтерпретації британським вченим еллінської цивілізації в багатотомній праці «Пізнання історії»;
- простежити еволюцію наукових поглядів А. Тойнбі на процес становлення Спарти та соціальну структуру лакедемонського полісу;
- охарактеризувати бачення А. Тойнбі військової організації спартанського полісу та її ролі в розвитку давньогрецького суспільства.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ А. ТОЙНБІ

Наукова рефлексія суспільно-політичних поглядів А. Дж. Тойнбі (1889-1975) передбачає, перш за все, звернення до найважливіших етапів його особистого та професійного становлення. Як відомо, у фокусі біографічних досліджень опиняються духовний світ людини, наміри і пошуки, надії і розчарування, труднощі і перешкоди, визнання і провали [24, с. 2]. Арнольд Тойнбі народився 14 квітня 1889 р. в будинку свого дядька Арнольда Джозефа Тойнбі (1852-1883), відомого англійського історика, економіста, соціального реформатора. У Вестмінстер (історичний район Лондона, розташований на лівому березі Темзи, на захід від лондонського Сіті) батьки Арнольда Тойнбі переїхали з Лінкольнширу, графства на сході Англії, де прадід майбутнього історика, Джордж Тойнбі (1783-1865), був успішним фермером.

А. Тойнбі належав до заможної інтелігентської родини, яка дотримувалася традицій англіканства і сповідувала принцип релігійної терпимості, який згодом поділятиме і Арнольд. Його дід, Джозеф Тойнбі (1815-1866), лікар-отоларинголог, лікував королеву Вікторію (1819-1901), займався медичними дослідженнями і підтримував стосунки з інтелектуальною елітою другої третини ХІХ ст. Серед його друзів і знайомих були філософ Дж. С. Мілль (1806-1873), теоретик мистецтва Дж. Рескін (1819-1900), фізик М. Фарадей (1791-1867), богослов Б. Джоуетт (1817-1893), італійський політик і філософ Дж. Мадзіні (1805-1872) [21, с. 115]. Цілком закономірно, що діти Джозефа Тойнбі – Арнольд, Паджет і Гаррі – присвятили себе науковій і громадській діяльності.

Мабуть, інтерес до історії був сформований у А. Тойнбі під впливом матері. «... Я історик, – зазначає Тойнбі в мемуарах, – тому що моя мати була істориком... Коли мені було погано, вона розважала мене розповідями про англійську історію від її початку до 1895 р.» [цит. за: 29, с. 33] Як видається,

Едіт Тойнбі була надзвичайно розумною, проникливою і володіла тією особливою інтуїцією, яка дозволяла їй тонко відчувати ритми часу, передбачати поступову зміну соціального становища жінки (завершення вікторіанської і початок едвардіанської епохи було пов'язано, в тому чині, і з тим, що жінки отримали додаткові політичні права).

Підкреслимо, що роль матері у становленні особистості Е. Тойнбі була великою: інтелектуальні здібності, цілеспрямованість, сила волі Е. Тойнбі забезпечили їй можливість отримати освіту в Кембриджі (тут вона блискуче склала іспит з історії) і займатися викладацькою діяльністю. Однак, згідно з прийнятими суспільними нормами, Е. Тойнбі була змушена залишити професію і присвятити себе домашнім турботам, вихованню сина, якому прищепила любов до історичної науки [29, с. 33]. Цьому сприяла і її книга оповідань «Історія дитинства в Шотландії», написана з метою отримання грошових коштів і компенсації боргу няні. Від послуг няні довелося відмовитися, але натомість хлопчик отримав можливість більше часу проводити з матір'ю і з задоволенням слухав «Історії дитинства...» [5, с. 624]. У зв'язку з цим дослідники (О. В. Воробйова, В. М. Мучник, У. Макніл) апелюють до визнання самого А. Тойнбі: «Звичайно ж, саме мати вселила в мене бажання стати істориком, але я сприймав її схильність по-своєму. Мені здається, моя мати любила конкретні історичні факти заради них самих. Я їх теж, зрозуміло, люблю. Факти для історика – це запас сировини, і він повинен добувати їх у таких кількостях, що сам процес викликав би у нього відразу, якби він не любив цю роботу. Я люблю факти історії, але не заради них самих. Я люблю їх як ключики до чогось, що лежить за їх межами, – як ключі до природи і значення таємничого світу, в якому кожна Людина пробуджується до самопізнання» [5, с. 88].

Погодимося з У. Макнілом у тому, що інтерпретація історичних подій Е. Тойнбі детермінована, перш за все, патріотизмом, почуттям національної гордості, якими були просякнуті її розповіді про війни та перемоги співвітчизників. Не випадково, збережені дитячі малюнки А. Тойнбі, як і

написані в юному віці історії про битви між вигаданими тваринами, засновані на сюжеті, що демонструє національну перевагу англійців: «...Ваше покоління виросте нечистоплотним і боягузливим і буде повалено народом під назвою люди. Але незабаром люди почнуть воювати один з одним, породжуючи безлад. І тоді діти Пеппо будуть правити всім світом. Це охопить всю Індію і Америку і частину землі, на якій ми живемо, під назвою Африка. Вони будуть жити в далекій країні під назвою Англія, і будуть називатися англійцями. Найвідомішою правителькою буде королева Вікторія і всі інші ваші діти, ваше покоління...» [5, с. 88]. Уточнимо, що націоналізм залишався домінуючою рисою світогляду А. Тойнбі аж до початку Першої світової війни (1914-1918), події та наслідки якої призведуть до заперечення націоналістичного бачення історії та сучасності [21, с. 117].

Як уже згадувалося, А. Тойнбі був племінником відомого історика-економіста Арнольда Тойнбі, який займався благодійною та просвітницькою діяльністю серед робітників [33, с. 66]. Дослідники неодноразово вказували на близькість ліберально-гуманістичних поглядів дядька і племінника. Тим часом, справедливою видається точка зору Є. Б. Рашковського, який зазначає, що різні наукові сфери, масштаб проведених досліджень і тимчасова дистанційованість монографії А. Тойнбі-старшого «Промисловий переворот в Англії» (1881) від багатотомної праці А. Тойнбі-молодшого «Осягнення історії» (1934-1961) не дозволяють говорити про серйозну ідеологічну спадкоємність [33, с. 66-67].

На думку професора Б. Томассена, завідувача кафедри міжнародних відносин Американського університету в Римі, і Д. Фідлера, кандидата географічних наук, переломним моментом в інтелектуальному розвитку А. Тойнбі став 1903 рік. Перенесене запалення легень і подальше перебування в будинку родичів, фахівців у галузі біохімії, знайомство з історичним атласом, картами і книгами, розміщеними в їхній домашній бібліотеці, – все це створило умови для формування нових уявлень Тойнбі про розвиток світової історії [59, р. 75].

Грунтовні заняття і вивчення спеціалізованих джерел, у поєднанні з природною допитливістю, гострим розумом і цілеспрямованістю, дозволили А. Тойнбі поглибити і розширити знання, отримані в коледжі [21, с. 122]. Свідченням наукової ерудиції, оригінальності мислення та надзвичайної зацікавленості стали історичні карти, створені юним А. Тойнбі. Одна з них детально відтворювала військові провінції Візантії, інша – ілюструвала поділ Африки між європейськими країнами в XIX ст. [80, р. 16-17]. Згадуючи дитячі роки, Арнольд Тойнбі буде із задоволенням констатувати, що народився в той час, коли в основу системи виховання і освіти в заможних англійських сім'ях були покладені релігія і вивчення давніх мов. Майбутній історик і його батьки жили в будинку двоюрідного діда, Генрі Тойнбі (1819-1909). Едіт Тойнбі і Генрі Тойнбі (дядько Гаррі) прищеплювали Арнольду навички заучування текстів, перш за все, церковних. У. Макніл наводить цікавий приклад заохочення хлопчика за активні заняття: «Дядько давав кілька пенні за те, щоб племінник заучував тексти зі Старого і Нового Завіту» [80, р. 7]. Зауважимо, що сам Гаррі Тойнбі залишався адептом пуританської традиції, вважаючи католицизм небезпечним для англіканської церкви: «Будучи суворим і вимогливим до дітей, він поводився так, як поводитися в дитинстві з ним самим. Він з чистою совістю виявляв суворість, бо був переконаний, що суворе виховання забезпечило йому успіх у житті і що тепер його священний обов'язок простежити за тим, щоб і наймолодше покоління було виховане не гірше» [5, с. 293]. Прихильність дядька Гаррі до пуританської традиції вплинула на формування тієї особливої атмосфери, в якій культивувалися риси, властиві традиційній англійській родині: ощадливість, працьовитість, помірність, скромність, стриманість, здоровий глузд і вміння дотримуватися «золотої середини». За визнанням А. Тойнбі, відвідування церкви і читання Біблії стали найкращими уроками життя, що сприяли формуванню уявлень про закономірності людського буття. Погодимося з авторитетною думкою академіка Є. А. Космінського: вплив

релігії, як і роль Біблії, зростали в процесі особистого і професійного становлення А. Тойнбі [27, с. 289].

Роздуми про наукову картину світу і систему поглядів Тойнбі неможливі без згадки і тієї обставини, що Гаррі Тойнбі був моряком і більшу частину свого життя присвятив плаванню. Його розповіді про морські пригоди, як і розповіді Едіт Тойнбі про історію Англії, Були настільки захоплюючими, а привезені з далеких азійських країн антикварні речі – настільки унікальними, що уява юного А. Тойнбі виявилася цілком підпорядкованою магії східної культури: «У будинку № 12 по Аппер-Вестбурн-Терас ці східні раритети були частиною обстановки ідальні – і моєї свідомості» [5, с. 303].

Пізніше А. Тойнбі згадуватиме: «Дядько був першою особистістю (якщо не брати до уваги моїх батьків), яка залишила в моїй пам'яті слід на все життя. Індивідуальність дядька Гаррі була потужною за своїм впливом <...> він був також однією з сил Природи – частиною того Всесвіту, в якому я прокинувся до свідомості. Його можна вважати однією з важливих частин мого життєвого досвіду» [5, с. 303]. Арнольд Тойнбі буде з невідомим інтересом розглядати акварельні ескізи індійських сцен, червоно-білі індійські шахи, що зберігалися в будинку дядька Гаррі, моделі індійських будинків і китайських пагод, що експонуються в Індійському музеї, – всі ці предмети стануть ще одним фактором, що визначив професійні інтереси А. Тойнбі [8, р. 14], так само, як і відвідування вистави «Троянська жінка», поставленої Г. Мюрреєм за мотивами трагедії Евріпіда «Троянки» [8, р. 14].

Британський історик Мартін Вайт, аналізуючи дитячі та юнацькі роки Арнольда, дійшов висновку, що Тойнбі мав неабиякий інтелект. Так, наприклад, хлопчик протягом трьох днів прочитав один з найскладніших творів XVII ст. – поему Дж. Мілтона «Втрачений рай» (1667), в основі якої, як відомо, лежить біблійний сюжет. Крім того, дев'ятирічний А. Тойнбі познайомився з фундаментальною 4-томною працею Фішера Унвіна «Історія націй». Стародавній Єгипет і Стародавній Вавилон стали об'єктом пильної

уваги юного Тойнбі. «Я мав цілком сприятливе оточення для того, щоб моя свідомість прокинулася на рубежі дев'яти-десяти років і покликала мене стати істориком», – згадуватиме А. Тойнбі. Знайомство з виданням Унвіна дасть імпульс до формування особливого погляду на хід історичного розвитку [8, р. 15], який притаманний Тойнбі – людині, яка обґрунтувала теорію існування не тільки західної, а й інших цивілізацій [103, р. 11].

Мартін Вайт, який у 1946-1949 рр. викладав в Оксфорді та співпрацював з Королівським інститутом міжнародних відносин, був знайомий з А. Тойнбі і, безсумнівно, перебував під великим враженням від його особистості [28, с. 54]. 1908-1909 рр. – трагічний період для родини Тойнбі. Батько Арнольда, Гаррі, який переніс важке психічне розлад, був визнаний недієздатним і відправлений на лікування. Згідно з британськими законами, дружина людини, визнаної психічно нездоровою, позбавлялася права розпоряджатися власністю сім'ї. Фінансування необхідних витрат (у тому числі пов'язаних з оплатою лікування Гаррі Тойнбі) здійснювалося з коштів спеціально створеного Фонду. Проте грошей не вистачало, і Едіт Тойнбі опинилася в нестерпній для неї матеріальній залежності від родичів. Ситуація погіршилася зі смертю Генрі Тойнбі («дядька Гаррі»), що стала ще одним важким випробуванням для Едіт і юного Арнольда. Емоційна пригніченість матері, гостре відчуття самотності, побоювання успадкувати психічне захворювання призвели до того, що А. Тойнбі почав поступово віддалятися від сім'ї [80, р. 33].

Незабаром Арнольд Тойнбі здійснить подорож Грецією та Італією, яка, за словами американського дослідника У. Макніла, стане, свого роду, втечею від важкої емоційної сімейної обстановки [80, р. 33].

Таким чином, оцінюючи ранній етап становлення А. Тойнбі, що припадає на 1889-1914 рр., погодимося з Мартіном Вайтом у тому, що сім'я та освіта зміцнили прихильність Арнольда до ліберальної класичної культури вікторіанської Англії [103, р. 11]. Середовище, в якому відбувалося формування майбутнього історика, було інтелектуальним, сприятливим для

самоосвіти, засвоєння національно-патріотичних ідей, і створювало умови для прилучення до світу науки. Кілька поколінь Тойнбі належали до представників так званого «середнього класу» – до інтелігенції, духовно-культурного середовища вікторіанської Англії.

Від батьків Арнольд Тойнбі успадкував схильність до занять спортом. Він був фізично міцний, сильний, мав добре розвинену мускулатуру. Однак віддавав перевагу спорту інтелектуальній праці, пов'язаній з проведенням історичних і літературознавчих досліджень. А. Тойнбі був прийнятий до привілейованої середньої школи у Вінчестері – «Паблік скул». З 1902 по 1907 рр. він навчався в школі-інтернаті, призначеній для вихідців із забезпечених «середніх» і «вищих» класів суспільства. Школа-інтернат готувала обдарованих хлопчиків до вступу в Оксфордський університет. Навчальна програма включала вивчення давньогрецької та латинської мов, курсу сучасної історії та літератури (англійської та німецької) [80, р. 12]. Перед учням стояло завдання вільно володіти мовами, побіжно читати оригінальні тексти і складати вірші, писати прозу відповідно до суворих правил віршування, використовуючи автентичні граматичні форми [80, р. 15].

Згодом А. Тойнбі згадуватиме, що в школі йому доводилося вивчати і математику, щоправда, недовго: юнакові дозволили присвятити свій час вивченню гуманітарних дисциплін, але отримані математичні знання стануть затребуваними в той період його життя, коли виникне необхідність звернутися до техніки і технологій, в тому числі – військових.

Симптоматично, що у Вінчестері студенти, подібно до італійських гуманістів епохи Ренесансу, перебували в особливому культурному просторі. Навряд чи хтось із них усвідомлював, що західна цивілізація стрімко, під впливом наукових відкриттів і технічного прогресу, вступала в епоху індустріального суспільства [80, р. 15].

У XVIII ст. до школи-інтернату почали приймати дітей з нижчих класів, тих, хто міг оплатити навчання своїх дітей, але не мав

аристократичного походження. Взаємовідносини між двома групами учнів були неоднозначними. Стипендіати, до яких належав і А. Тойнбі, який отримав можливість безкоштовного навчання в школі, складали інтелектуальну еліту, що підтримувало їх високий статус серед інших учнів. Внутрішній розпорядок дня в школі був жорстким. Тут панували сувора дисципліна і безумовне підпорядкування старшим: так, наприклад, хлопчикам дозволялося взувати коричневі черевики тільки після закінчення дворічного терміну навчання, так само як і сірі фланелеві штани могли з'явитися в гардеробі учня лише після отримання ним статусу префекта. У Вінчестері застосовувалася система освіти і виховання, що передбачала встановлення навчального та дозвілєвого контролю, який здійснювався старшокласниками. Була розроблена і складна система правил, табу, що регламентували розпорядок дня [80, р. 11]. Підкреслимо, що сам А. Тойнбі залишався категоричним противником подібної методики: «Довільні племінні закони і традиції здавалися мені безглуздими і безглуздими; мене обурювало, що я повинен підкорятися, і іноді ліз у бійку» [80, р. 12].

Схильність до усамітнених занять історією та літературою, що вимагали граничної зосередженості та напруження внутрішніх сил, спонукала Арнольда Тойнбі віддалитися від великих учнівських компаній та масових шкільних заходів (у тому числі – спортивних). Показовим у цьому зв'язку є судження У. Макніла, який зазначає, що до завершення навчання у Вінчестері А. Тойнбі, завдяки своїм високим інтелектуальним здібностям, зайняв лідерську позицію в умовній «шкільній ієрархії» [80, р. 12]. Разом з тим важливо враховувати і зізнання Арнольда Тойнбі, зроблене в листі до матері, про те, що в шкільні роки юнак був надзвичайно самотній [80, р. 12].

Мабуть, найбільший вплив на А. Тойнбі в період навчання у Вінчестері справив Монтегіу Джон Рендалл, вчитель грецької мови. На заняттях він часто використовував діапозитиви, що дозволяло візуалізувати розповіді про історію, ландшафти, культурні топоси Стародавньої Греції. М. Дж. Рендалл був шанувальником італійського живопису епохи Ренесансу, і учні

Вінчестера мали можливість у вихідні дні знайомитися з колекцією художніх слайдів, що відображали шедеври світового мистецтва [80, р. 14].

Рендалл культивував у своїх учнів дбайливе ставлення до слова, увагу до мовних нюансів літературного перекладу, естетичне сприйняття життя. Під його керівництвом А. Тойнбі разом з іншими школярами освоював тонкощі перекладу фрагментів англійської прози на грецьку та латинську мови. Оксфордський збірник англійської поезії став для Тойнбі джерелом справжніх знань про піднесений художній світ і його закономірностях [80, р. 15]. Так закладалися основи всебічного розвитку особистості А. Тойнбі.

Перше уявлення про всесвітню історію склалося у Тойнбі після знайомства з книгою англійського історика і правознавця, сера Едварда Шеперда Крізі (1812-1872), «П'ятнадцять вирішальних битв світу: від Марафону до Ватерлоо» (1851). Наведемо висловлювання самого А. Тойнбі, яке демонструє особливості його сприйняття зазначеного твору: «Моє мислення формувалося шляхом вивчення 15 конспектів, в яких автор вміло розповідав про головні події, вибудувавши їх в одну хронологічну нитку» [8, р. 14]. Праця Е. Кріза дозволила А. Тойнбі діяхронічно оглянути найважливіші військові конфлікти (від 490 р. до н. е. до 1815 р.) і простежити їх географію (від басейну Егейського і Чорного морів до України, через Атлантичний океан до Північної Америки).

Гордон Мартел, професор Університету Британської Колумбії, у статті «Витоки світової історії: Арнольд Тойнбі до Першої світової війни» (2004) згадує твір, написаний А. Тойнбі у Вінчестері, – «Ціна імперії: чи можна мати владу над іншими народами, не втрачаючи власної свободи». У контексті нашої роботи ця публікація має особливе значення, оскільки дозволяє охарактеризувати формування суспільно-політичних поглядів А. Тойнбі та уточнити його громадянську позицію. Тут йдеться про державну політику щодо демократії та громадянського суспільства, що формується на тлі Англо-бурської війни 1899-1902 рр. На думку А. Тойнбі, основна мета демократичного режиму полягає у закріпленні за людиною певних прав і

свобод (у тому числі – права голосу) та розширенні її повноважень. Демократія виявляється нежиттєздатним політичним режимом на великих територіях. У цьому випадку могутні імперії з їх протяжною територією, з метою найбільш повного вирішення політичних проблем, можуть управлятися тільки шляхом сильної монархічної влади. Зрозуміло, що за такої форми правління свобода людини пригнічується [79, р. 348].

Виконання і проведення демократичних принципів, за А. Тойнбі, можливе лише на невеликій території, коли географічні кордони держави будуть обмежені одним невеликим містом. А спеціально відведені для релігійного поклоніння священні місця можуть стати майданчиком для загальних зборів громадян, на яких кожна людина могла вільно виявляти свою волю. Так будуть виконуватися демократичні принципи. Одночасно А. Тойнбі згадував про створені Римською імперією провінції (Іспанію, Африку, Галію), в яких демократія була віддана забуттю. У цих провінціях намісники поводитися як повноправні володарі. Усвідомивши переваги деспотичної влади, вони вже не бажали жити і діяти відповідно до демократичних принципів. Римських намісників А. Тойнбі називав «вимагачами», деспотичними і корисливими, які сприяли знищенню не тільки інших народів, але і самого Риму [79, р. 348].

Реалії Британської держави, сучасні А. Тойнбі, ототожнилися в його свідомості з давньогрецькою і давньоримською дійсністю. Рефлексія історичних подій, що відбувалися в Стародавній Греції та Стародавньому Римі, створила необхідні умови для розуміння А. Тойнбі закономірностей суспільно-політичного стану Британської імперії. Погодимось з думкою професора Г. Мартела, згідно з якою поєднання А. Тойнбі античного і сучасного історичних дискурсів зумовило не раціональне, а емоційно-чуттєве сприйняття сучасності. Проте, під впливом поглибленого вивчення А. Тойнбі історії Стародавнього світу на заняттях у Вінчестері у нього виникло відчуття невдоволення сучасною йому цивілізацією, з огляду на її неповноцінність [79, р. 349]. В умовах вікторіанської Англії з її стійкими

політичними традиціями А. Тойнбі поступово приходить до тихоцінок сучасного йому стану британського соціуму, які будуть покладені в основу його суспільно-політичних поглядів.

Збереглося кілька нарисів, написаних А. Тойнбі в шкільні роки, в тому числі «Ескіз венеціанської історії» та есе на тему російсько-японської війни. Науковці звертаючись до вивчення шкільних опусів А. Тойнбі, відзначають їх самостійність, оригінальність, вміння молодого дослідника здійснювати джерелознавчий аналіз, відповідність матеріалу поставленим цілям і завданням [21, с. 122-123].

Уже в перших своїх роботах А. Тойнбі виступав проти визнання Заходу єдиним носієм цивілізаційних цінностей і розмірковував про дихотомію Схід – Захід, підкреслюючи її антагоністичність. Зокрема, у своїх роздумах про Візантію, А. Тойнбі акцентував тезу про невдячність, «продемонстровану західними людьми щодо нації, яка так багато їх навчила і яка протягом століть була їх оплотом проти завжди зазіхаючого Сходу» [21, с. 123]. Високо оцінено дослідниками (наприклад, У. Макнілом) есе «Сатира в англійській літературі», в якому А. Тойнбі продемонстрував бездоганне володіння англійською мовою, її стилістичними та граматичними нормами. Якби не захоплення історією, А. Тойнбі, на думку У. Макніла, міг би займатися літературною критикою або літературознавством [80, р. 18].

Вже згадувалося про надзвичайний інтерес А. Тойнбі до художньої літератури. Важливо згадати не тільки прочитану ним поему Дж. Мілтона «Втрачений рай», а й знайомство з поезією Роберта Браунінга (1812-1889), яке відбулося під впливом матері у Вінчестері. Творчість англійського поета і драматурга вивчалася в рамках шкільного курсу, і в період різдвяних канікул 1905-1906 рр. Арнольд і його мати провели цілий вечір за читанням віршів Браунінга. «Моя зірка» – вірш Р. Браунінга, що вразило юного А. Тойнбі і пробудило в ньому щирю любов до поетичного слова [8, р. 14]. На церемонії, присвяченій закінченню школи, А. Тойнбі отримав приз за есе латинською мовою, тема якого була пов'язана з Антантою і Гарібальді, та приз за вірш,

написаний грецькою мовою. Ці два факти свідчать про те, що на час вступу до Оксфордського університету у 1907 р. А. Тойнбі був ґрунтовно підготовлений у галузі давніх мов [80, р. 15].

Не підлягає сумніву, що справжнім джерелом його натхнення, творчого і наукового, стали античні тексти. Розвитку неабияких здібностей А. Тойнбі сприяло навчання в Бейліол-коледжі Оксфордського університету (1907-1911). «Одним з найбільш хвилюючих інтелектуальних вражень в Оксфорді, – згадуватиме А. Тойнбі, – став для мене курс давньої історії, прочитаний тьютором Нового колледжу А. Е. Циммерном» [29, с. 34]. І далі: «Він (Циммерн) може підштовхнути уяву і розпалити цікавість слухача до такої міри, що той захоче, вже самостійно, з власної ініціативи, заглибитися в предмет» [80, р. 16]. У лекціях з стародавньої історії, пропедевтичного курсу, що передувало вивченню греко-римської цивілізації, А. Циммерн проводив відповідні аналогії з сучасністю, переконуючи студентів в безумовному існуванні історико-культурної спадкоємності [80, р. 16]. Його заняття справили на Тойнбі особливе враження і багато в чому визначили своєрідність суспільно-політичних поглядів британського інтелектуала.

Серед тих, хто вплинув на студента А. Тойнбі, слід назвати і оксфордського професора Гілбрейта Мюррея, австралійця, який прибув до Англію ще в дитячі роки. Г. Мюррей, який блискуче закінчив Оксфорд, викладав грецьку мову і культуру Стародавньої Греції, займався перекладами трагедій Евріпіда і Софокла, комедій Аристофана, які з успіхом ставилися на лондонській театральній сцені з 1905 по 1934 рр. Г. Мюррей був прихильником Ліберальної партії Великобританії, а також руху «загальної стриманості», що декларував відмову від вживання алкоголю. Звертаючись до аналогій, що виникають при вивченні культури Стародавньої Греції і сучасних історичних реалій, Г. Мюррей виявив наступну цікаву тенденцію: з його точки зору, світ перебував на порозі нового цивілізаційного явища – всесвітньої глобальної інтеграції. У сучасній йому Західній цивілізації професор Г. Мюррей відчував древній «прогресивний дух» еллінізму: «Захід

тепер перебуває, мабуть, перед страшною проблемою людської еволюції, переваги і влади над нижчими народами» [75, р. 758].

Г. Мюррей вважав цілком природним світове лідерство Заходу, проте виступав проти безмірної жадібності і безконтрольної жаги наживи представників західної цивілізації. Ці ідеї згодом знайдуть своє продовження в суспільно-політичних поглядах А. Тойнбі.

У. Макніл зазначає, що одним з найбільш авторитетних викладачів в університетські роки став для А. Тойнбі Александр Ліндсей, тьютор філософії. А. Ліндсей був демократичний у відносинах зі студентами, не підтримував підлецування перед багатими і «допоміг відучити Тойнбі від його англіканської віри». Зауважимо, що багато ідей А. Тойнбі сходили до популярної на той час в Оксфорді філософії інтуїтивізму А. Бергсона, досить повно викладеній у праці «Творча еволюція» (1907). А. Тойнбі почав звертатися до ідей Бергсона. У сфері його уваги опиняються уявлення про «динамічну» і «стоїчну» форми релігії і держави, про світову державу і вселенську церкву. Бергсонівська концепція творчості як «інтуїтивного самовіднесення індивіда з динамічною цілісністю буття» стала одним з наріжних каменів «тойнбіанської» теорії та методології історії. Парадоксально, зазначає Є. Б. Рашковський, що для А. Тойнбі, вихованого в сім'ї зі строгими релігійними та моральними традиціями, який проникся новітніми природничо-науковими та художніми захопленнями, напівязичницька філософія Бергсона виявилася фактором теологізації його історичних поглядів [33, с. 78-79]. Згідно з поглядами А. Бергсона, які А. Тойнбі поділяв, природне не панує над духовним і не нівелюється духовним, але йому дано перетворюватися на духовне [32, с. 173].

Закрита аристократична школа і Оксфордський університет розвинули природні здібності А. Тойнбі, вдосконалили його знання, вміння і навички. Глибокий розум і ерудиція юного А. Тойнбі були очевидні: знання античної поезії та прози, історії та міфології, вільне оперування біблійним текстом свідчили про серйозний потенціал майбутнього знаменитого мислителя [27,

с. 289]. Поступово в контекст його роздумів включалися експліцитні та імпліцитні алюзії на твори західноєвропейських класиків: В. Шекспіра, Дж. Мілтона, Й. В. фон Гете, П. Б. Шеллі, В. Блейка.

Серед сучасних йому авторів А. Тойнбі особливо виділяв французького поета-символіста Поля Валері (1871-1945) [26, с. 5], що, не цілком обґрунтовано: як відомо, Валері вдавався до використання античних мотивів і образів, що дозволяли передати його власне відчуття життя і смерті, законів буття, сприйняття часу і простору, безперервність процесів, що протікають у Всесвіті. Поетична картина світу Валері була репрезентована, зокрема, за допомогою звернення до образів давньогрецьких богів, до описів природи, створених античними авторами [25, с. 56]. Пейзажні замальовки Поля Валері нерозривно пов'язані з душевним станом його ліричного героя. Не випадково літературознавці, аналізуючи вірші французького символіста, відзначають, що лейтмотивом його творчих пошуків стає ідея гармонійного злиття людських почуттів і руху вод, трав, хмар. Схожі підходи та мотиви визначають характер і зміст головної праці Тойнбі «Осягнення історії». Закінчення Оксфордського університету збіглося з переглядом Тойнбі власних релігійних переконань. Відторгнення традиційного християнства спровокувало конфлікт між Арнольдом і родиною, однак, за зауваженням У. Макніла, «його християнська віра була прохолодною, відмова від неї була легкою випадковістю» [80, р. 30].

Класична гуманітарна освіта відіграла важливу роль у професійному становленні А. Тойнбі. Ґрунтовне вивчення стародавніх культур, праць античних мислителів підвело А. Тойнбі до висновку, що «греко-римський світ був островцем стабільності посеред бурхливого моря змін» [80, р. 30]. У статті «Янус у сімдесят п'ять» (1964), згадуючи свої шкільні роки, А. Тойнбі написав: «Я виявився частково відчуженим від живого Західного світу, в якому народився і жив. Я почав дивитися на цей західний світ чужими очима, причому без будь-якого захоплення та інтересу... Пряма лінія пролягала від Римської імперії через Візантійську та Османську імперії і вела до

сьогоднішнього Близького та Середнього Сходу. Це і був для мене живий та сучасний світ» [80, р. 30]. Ґрунтовна університетська підготовка дозволила А. Тойнбі займатися політичною та економічною історією, а також історією релігії, не локалізуючи коло наукових інтересів.

Загальновідомо, що на рубежі XIX-XX ст. відбуваються зміни в соціокультурному житті європейського суспільства і, перш за все, в його науковій сфері. Революційні відкриття в галузі фізики (розщеплення атома, теорія відносності Альберта Ейнштейна) обґрунтували нову релятивістську картину світу, засновану на визнанні органічного зв'язку простору і часу з рухом матерії, імовірного характеру природничих законів. За справедливим зауваженням видатного французького історика Люсьєна Февра, значення наукової революції полягало в тому, що базисом нових концепцій вчених, які перебували на стадії свого формування як фахівців, стала саме теорія відносності, яка «потрясла всю будівлю науки» [35, с. 32]. Згодом А. Тойнбі згадуватиме про цей час, який охарактеризує як «індустріалізацію історіографії»: «У дитинстві мені доводилося час від часу бувати в будинку великого професора однієї з фізичних наук... Минали роки, і на полицях (господаря квартири) з'являлися, один за одним, спеціалізовані журнали, не було єдності в їх змісті і, воістину, ніякого зв'язку між суміжними статтями... Книги відступали, журнали наступали... Ці періодичні видання і були найбільш втіленими в книжкову продукцію Індустріальною системою з її поділом праці і прагненням до максимального виробництва механічним чином спрацьованих статей. У своїй неприязні до цих колон томів я сприймав їх як огиду запустіння» [33, с. 67-68]. Промислова революція, яка проголосила поділ праці та ідею виробництва заради виробництва, стимулювала розвиток природознавства, на думку А. Тойнбі, становила серйозну небезпеку для гуманітаристики і, перш за все, для історичної науки, представники якої все активніше застосовували методи і підходи природознавців.

Тут доречно звернутися до подорожі А. Тойнбі у складі групи студентів Британської археологічної школи в Афінах містами Греції, Італії, Туреччини, островами Егейського моря (1911-1912). Експедиція дала можливість дослідникам-початківцям ознайомитися з пам'ятками Егейської культури, руїнами палаців венеціанських вельмож, розташованими поблизу пам'яток мінойської епохи (II тис. до н.е.), співставити артефакти минулих цивілізацій і ознаки сучасної Великобританії – «володарки морів». Мабуть, писав академік Є. А. Космінський, ця подорож і дала творчий імпульс роздумам А. Тойнбі про минулий характер усіх відомих цивілізацій [27, с. 289-290]. Більше того, під час тривалої подорожі Сходом А. Тойнбі став свідком знищення мусульман на о. Крит і очевидцем початку Балканських воєн [7, р. 35-36].

Дев'ятимісячне перебування в грецьких містах і «курс міжнародної політики в грецьких крамничках» спочатку не мали істотного впливу на систему уявлень А. Тойнбі про специфіку міжнародних відносин [7, р. 37]: «У мої часи студенти так само цікавилися політикою, як вони цікавляться нею зараз, однак для мого покоління в Оксфорді слово «політика» означало лише «внутрішня політика» [6, с. 218]. Однак згодом А. Тойнбі буде серйозно захоплений проблемами світової політики. «Ми дуже маленька і дуже цінна держава, або, скоріше, невелика група країн, які можна назвати цивілізованими... і, яка дурість, якщо ми і Німеччина знищимо один одного» [80, р. 41], – до такого висновку прийде А. Тойнбі після повернення з подорожі, завдяки якій отримає вже не теоретичну освіту, здобуту в університетських стінах, а практичні вміння, що створили умови для подальшої участі в Паризьких мирних конференціях і забезпечили можливість стати співавтором щорічника «Огляд міжнародних відносин». Дослідники відзначають особливе проникнення А. Тойнбі в суть міжнародних відносин, яке досягається за допомогою проведення аналогій сучасних реалій з давньогрецькою та давньоримською дійсністю [62, р. 25].

Подорожуючи Грецією і спостерігаючи за повсякденним життям простих людей, А. Тойнбі дійшов висновку, що в грецькому суспільстві відсутнє ранжування за освітнім рівнем. Ця обставина ініціювала нове розуміння А. Тойнбі парадигми класичних знань. Образ стародавнього грека, який досяг калокагатії, володіє основами філософії, політики, різних мистецтв і усвідомлює себе як непорушний ідеал антропоцентричної епохи, став поступово витіснятися зі свідомості Тойнбі: «Авраам Лінкольн, Кант, Шекспір (в оригіналі) в десять разів величніші, ніж Перікл, Аристотель і Евріпід» [79, р. 354].

У 1913 р. А. Тойнбі одружився з Розалінд Мюррей, дочкою Гілберта Мюррея, активного прихильника створення Ліги Націй. Цікавим є той факт, що Розалінд, яка захоплювалася літературною творчістю, у 1910 р. видала книгу «Моєму батькові», яка була надзвичайно високо оцінена Дж. Голсуорсі (1867-1933), відомим англійським письменником і драматургом.

Займаючи посаду тьютора в Оксфорді та ведучи заняття з грецької мови, літератури та історії, А. Тойнбі опублікував у 1913 р. свою першу статтю «Піднесення Спарти», що містила важливі зауваження щодо трактування античності: «Класична освіта, я впевнений, – безцінний скарб. Для того, хто вправляється в історії розуму, уроки греко-римського світу мають чималу цінність. Вцілілі джерела для вивчення греко-римської історії не тільки піддаються кількісному обліку, але й дуже вдалі з точки зору якості: вони добре збалансовані за змістом. Статуй, поем і філософських праць тут набагато більше, ніж актів і договірних текстів; і це надає історику, вихованому на греко-римській історії, почуття пропорцій...» [7, р. 38].

Вивчення античності доповнювалося зверненням до інших культур і цивілізацій, осмислення християнства – рефлексією інших релігій і філософсько-релігійних концепцій: «Я намагався, крім вчень Платона, Аристотеля, Епікура і Зенона, досягнути вчення Будди і Конфуція. Я намагався крім християнства, знайти шляхи до іудаїзму та ісламу, до індуїзму та махаяни» [7, р. 38].

Беручи до уваги не надто благополучне матеріальне становище своїх батьків, А. Тойнбі, завдяки вихованню, культурному впливу батьків і родичів, прагненню до самоосвіти, ще в ранні шкільні роки він став частиною інтелектуальної еліти Вінчестера. З кожним роком навчання інтерес до гуманітарних дисциплін зростав ще більше. У шкільні роки юний Тойнбі проявив свою головну якість – працьовитість і прагнення ввібрати якомога більше знань про світ.

Уже в есе, написаних у роки навчання в коледжі, А. Тойнбі обмірковував проблеми політичної моралі: розширення свободи громадянина, неприйняття тиранічної форми правління, яка знищує права і свободи людини. Інші нариси вказують на те, що Тойнбі визнавав існування східних цивілізацій. Вражає, як чітко юний А. Тойнбі викладав свої думки на папері, про що свідчать захоплені відгуки його викладачів. До моменту закінчення навчання в Оксфорді у А. Тойнбі сформувався фундамент його ліберально-демократичного світогляду. Отримана в коледжі класична освіта, інтелектуальне оточення в особі викладачів і однокурсників, які справили незабутнє враження на мислення і свідомість А. Тойнбі, сприяли пробудженню його інтересу до політичних наук, економічної історії та історії релігії. Особливу увагу до міжнародних відносин і зовнішньої політики він почав приділяти під час першої закордонної подорожі до Греції та Туреччини (1911-1912).

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ А. ТОЙНБІ

У 1919 році Арнольд Джозеф Тойнбі приймає посаду професора сучасної візантійської й грецької історії в Лондонському університеті — поворотний момент, що знаменує не просто повернення до античної тематики, а й систематичне переосмислення класичного світу як реляційної ґрунтовини для міжвоєнної історично-філософської практики. Саме в цей період Тойнбі активізує свої зусилля в напрямі «класичного ренесансу», використовуючи давньогрецькі моделі влади, культури й моралі як інтелектуальну базу для формування нової міжнародної думки [95, р. 135-138].

Упродовж наступних років ця переорієнтація матеріалізується двома есе, одним із яких він створює разом із Френсісом С. Марвіном. У цих текстах — не просто рефлексія над грецькою спадщиною, а амбітна конструкція паралелей між еллінською добою й сучасним європейським контекстом. Тойнбі й Марвін видно як мислителі, які прагнули витягти з еллінізму живу моральну й політичну програму для післявоєнної Європи — нову міжнародну етику, засновану на розумі, активності й універсалізмі [95, р. 140]. Датування цих есе, ймовірно завершених до січня 1921 р., не випадково збігається з журналістською поїздкою Тойнбі до Греції та Туреччини в ролі кореспондента «Manchester Guardian» — досвід, що додав його теоретичним міркуванням емпіричної глибини й політичного відчуття просторового контексту.

У вступній передмові до збірника, де публікується есе «Олександр і еллінізм», укладачі акцентують, що цей корпус лекцій слугує органічним інтелектуальним містком до ідеального простору Ліги Націй. За їхнім задумом, осмислення історичних подій давнини має розвивати в публіці суспільну думку, здатну підтримати наднаціональну організацію, — і таким чином древні історії набувають утилітарного значення для сучасного

політичного порядку [19, р. 15-24]. У цьому контексті зміст есе Тойнбі та Марвіна, присвяченого грецькій експансії на Схід, набуває ще більшої ваги: Схід у їхньому баченні виступає як пасивний, інертний простір, тоді як греки представлені як носії активного, раціоналістичного начала, яке прагне впорядкувати середовище за власними духовними імперативами [19, р. 18] .

Таке бачення, в свою чергу, ілюструє оптимізм Тойнбі: він вірив, що еллінські цінності – логос, політична ініціатива, моральна відповідальність – можуть бути меседжем прогресу для нестабільних регіонів. У його інтелектуальній мапі класична спадщина не є просто історичним артефактом, а дієвою силою, яка може служити містком між цивілізаціями й сприяти формуванню нового міжнародного порядку [62, р. 458].

Більш об'ємне друге есе становить спробу стисло реконструювати перебіг усієї античної історії, але водночас виконує функцію теоретичної лабораторії, де Тойнбі формулює низку засадничих положень про природу цивілізації. Він окреслює соціальне життя як результат взаємодії двох фундаментальних чинників – людського духу й навколишнього середовища, при цьому підкреслюючи, що цивілізація виникає лише там, де ініціатива виходить від духу, а не зумовлена зовнішніми обставинами, як у випадку екологічно визначених суспільств тропічної Африки чи Бразилії або кочових спільнот Центральної Азії та Аравії [9, р. 296].

Подальша логіка міркувань приводить автора до принципового порівняння цивілізаційного процесу з актом художньої творчості. Попри участь у творенні цивілізації багатьох поколінь та індивідуальностей, її сутність, за Тойнбі, не відрізняється від природи мистецького твору: вона так само є витвором людського духу, соціальним репрезентантом творчої активності. Звідси й аналогія з трагедією – формою, де соціальна дія набуває драматизованого, сюжетного характеру. Саме тому історія, у Тойнбіанській інтерпретації, постає як «сюжет цивілізаційної трагедії» [9, р. 296-297], і така характеристика виразно дистанціює його від позитивістського прогресизму XIX ст., який тлумачив історію як безособовий рух угору.

Поглибленню цього відходу від лінійно-прогресистських схем сприяло й ознайомлення Тойнбі влітку 1920 р. з працею О. Шпенглера «Занепад Європи», яке він здійснив за порадою Л. Неміра. Хоча книга справила на нього сильне враження, її дедуктивна догматичність викликала, за свідченням самого автора, значне відчуження [10, р. 9]. Ідейна опозиція між Тойнбі та Шпенглером проявляється вже у визначенні цивілізації: для Тойнбі це наслідок активності індивідуального духу, тоді як шпенглерівська культура нібито «виростає» з колективної підсвідомості. Саме ці розбіжності зумовили подальшу еволюцію тойнбіанської концепції «виклику – відповіді», у якій духовна активність людини набуває статусу головної рушійної сили історії.

Отже, ранні праці Тойнбі демонструють цілісну тенденцію: попри загальний раціоналістичний характер його побудов, він уже тоді схиляється до драматизованого прочитання історичного процесу, що контрастує з оптимістичною вірою в поступ і водночас окреслює траєкторію розвитку його майбутньої історіософії.

У центрі аналізованого есе особливої уваги заслуговує запропонований А. Тойнбі «сюжет» античної історії – своєрідна драматургічна схема, яку історик вибудовує у формі трьох послідовних «актів». Кожен із них має власну внутрішню логіку та набір подій, що, на думку автора, визначали структурні повороти історичного розвитку.

Акт I (II тис. – 431 р. до н. е.), який охоплює формування первинних основ грецького світу, окреслено чотирма етапами. Перший – це доба синойкізму, коли відбувається складання поліса як головної соціально-політичної одиниці еллінського суспільства (II тис. – 750 р. до н. е.). Другий – період колонізації (750-600 рр. до н. е.), що знаменував винесення полісного принципу у ширший середземноморський простір. Третій етап – економічна революція (600-500 рр. до н. е.), у якій Тойнбі вбачає перехід від екстенсивної до інтенсивної моделі розвитку. Нарешті, четвертий – доба конфедерації (500-431 рр. до н. е.), коли грецький світ відповів на виклик

Східної універсальної імперії, створивши міждержавний союз – Делоську лігу.

Акт II (431–31 рр. до н. е.) постає в інтерпретації Тойнбі як період драматичного розриву єдності та серії спроб її відновити. Він починається так званими «грецькими війнами» (431-355 рр. до н. е.), що відображають крах федеративного проєкту. Далі розгортаються «азійські війни» (355-272 рр. до н. е.), пов'язані із завойовницькою діяльністю «надлюдини» – Александра Македонського, а також із боротьбою за здобич та «варварськими» вторгненнями. Наступним кроком, за Тойнбі, є «перше відновлення» (272-218 рр. до н. е.), у межах якого різні центри сили – Селевкідівська Азія, Римська Італія, Етолійський та Ахейський союзи – здійснювали нові спроби створити універсальні державні структури. Подальші «римські війни» (218-146 рр. до н. е.) призводять до домінування єдиного політичного організму, який поглинає чотири великі держави й уособлює собою глибоку трансформацію середземноморського світу. Завершує акт «класовий» період (146-31 рр. до н. е.), у якому автор убачає ранні аналогії з капіталізмом, більшовизмом чи наполеонізмом, що, утім, є однією з модернізаторських рис його ранньої інтерпретації.

Акт III (31 р. до н. е. – VII ст. н. е.) репрезентує тривалий фінальний етап античної історії. Він включає «друге відновлення» (31 р. до н. е. – 180 р. н. е.), що знаменує останню спробу поєднати полісну автономію з централізованими тенденціями капіталістичного типу; «перший розпад» (180-284 рр. н. е.), спричинений проривом варварів на зовнішніх рубежах та внутрішнім наступом християнства; «останнє відновлення» (284-378 рр. н. е.), що пов'язується з діяльністю реформаторів пізньої імперії; і, нарешті, «останній розпад» (378 р. – VII ст. н. е.), який Тойнбі інтерпретує як остаточне зникнення античної традиції [11, р. 303-304].

Попри схематизм, ця тричленна модель відіграла важливу роль у формуванні пізнішої концепції «Дослідження історії». Центральні мотиви, зокрема розуміння римської історії як епілогу грецької та загальна

драматизація історичного процесу, збереглися у трансформованому вигляді. Згодом історик відмовився від модернізаторських паралелей на кшталт «капіталізму» чи «більшовизму» в античності та переглянув хронологію її завершення, однак основна ідея про драматичну дугу історичного розвитку залишилася незмінною.

Особливо важливою в контексті ранньої творчості Тойнбі є його теза про те, що західна цивілізація є «дитиною» еллінської [11, р. 289]. У подальших працях він розширює це положення, трактуючи Захід як «дочірню» спільноту не лише щодо еллінської, а й сирійської цивілізації – насамперед через синкретичний характер християнства. Відтак уже на ранньому етапі свого історіософського розвитку Тойнбі виразно відходить від шпенглерівської концепції абсолютної замкненості культур і натомість убачає між цивілізаціями лінії духовної спадковості – ідею, цілковито чужу духові «Занепаду Європи».

Значне місце у тексті посідають і роздуми Тойнбі про кризи, що супроводжували як античний, так і сучасний йому світ. Його власне відчуття кризового стану, посилене досвідом війни, простежується у згадці про Фукідіда: «...Шок від Пелопоннеської війни став... інтелектуальним стимулом для Фукідіда і змусив його розпочати історію цієї війни критичним аналізом... походження еллінської цивілізації... Можливо, ці глави вказують дорогу і нам у нашому дослідженні власної історії» [11, р. 298-299]. Цей паралелізм між античним і сучасним підсилює драматичну логіку його історіософії.

Зрештою, кінець 1940–1950-х рр. позначився для Тойнбі не лише розробкою широкої концепції всесвітньої історії, а й поверненням до античних студій. Підсумком цього повернення стала праця «Еллінізм», де він прагне надати античній історії оновлене теоретичне осмислення. У передмові до книги, датованій 16 жовтня 1957 р., Тойнбі наголошує, що задум твору виник ще влітку 1914 р., тоді ж було складено перший його план. Другий план сформовано у 1951 р., під час роботи над завершальними томами

«Дослідження історії», а сама книга була написана після завершення десятитомника – в період кругосвітньої подорожі 1956-1957 рр. [12, р. VII]. Так, отже, повернення до античності постає не випадковим жестом, а органічним продовженням його довготривалої історіософської еволюції.

Інтерпретація еллінської цивілізації, або ж еллінізму (поняття, які Тойнбі застосовує як рівнозначні), постає у нього концептуально своєрідною та вписаною у ширший контекст його філософії історії. Під еллінізмом англійський мислитель розуміє тривалу цивілізаційну формацію, «яка зародилася наприкінці другого тисячоліття до нашої ери і зберігала свою самобутність відтоді аж до сьомого століття християнської ери», охопивши величезний ареал – від прибережних регіонів Егейського басейну до чорноморських та середземноморських колоній, а згодом і до внутрішніх просторів Центральної Азії, Індії та західного узбережжя Північної Африки й Європи, включно із частиною Британських островів.

При цьому Тойнбі принципово наголошує: ця цивілізація не підлягає ототожненню з будь-якою окремою етнічною, мовною чи територіальною спільнотою. Її сутність він убачає не у географічних чи лінгвістичних характеристиках, а у специфічному соціокультурному типі, сформованому в межах полісної організації. «І той, хто пристосовувався до життя, яке існувало в еллінському місті-державі, визнавався елліном незалежно від його походження», – зазначає історик, уточнюючи, що критерієм такого визнання була передусім можливість участі у панеллінських іграх, насамперед олімпійських [12, р. 3].

Розгортаючи характеристику еллінської цивілізації, Тойнбі виокремлює три базові риси, або, у його термінах, три головні інститути, що формували її внутрішню структуру та логіку функціонування: інститут міст-держав, інститут війни та культ людини, який він ототожнює з гуманізмом [12, р. 8]. Хоча дослідник і визнає поширеність рабства, він наполягає, що саме поліс, а не рабовласництво, був визначальною інституцією еллінського світу. «Еллінізм, – підкреслює британський історик, – це відмінний спосіб

життя, який був утілений у панівному інституті міст-держав» [12, р. 9]. Утім, поліс як форма політичного устрою, зауважує Тойнбі, не є суто еллінським явищем, а тому вирішальним є не факт існування інституту, а специфіка його використання еллінами, завдяки чому цей інститут набув унікального, всесвітньо неповторного змісту.

Перш ніж перейти до ширших узагальнень, варто наголосити: «Еллінізм» не є конкретно-історичним дослідженням у вузькому сенсі. Це передусім спроба реконструювати цілісну модель «еллінської» цивілізації, тобто надати їй концептуальне окреслення. Тим самим книга безпосередньо перегукується з «античним зрізом» у «Дослідженні історії», де ключові структурні елементи античної історії викладено у значно жорсткішій схемі. Проте в «Еллінізмі» інтерпретація античності помітно конкретизована, позбавлена частини абстракцій, властивих раннім томам «Дослідження», що робить її більш привабливою для історіографічного аналізу [74, р. 207].

Разом із тим ця конкретизація лише виразніше окреслює концептуальні обмеження праці, зумовлені її нерозривною пов'язаністю з тойнбіанською теорією всесвітньої історії та загальною філософською установкою автора. Слід підкреслити, що Тойнбі не приховує, а навпаки, цілком свідомо акцентує зв'язок власних античних студій із роздумами про сучасну західну цивілізацію, оприявнюючи для читача прямі паралелі між долею «еллінського» світу та перспективами Заходу, який переживає духовну кризу. Ядром цієї кризи він вважає відродження «еллінського людинопоклонства», яке, на його переконання, стало фатальним для античного світу [55, р. 311].

Саме тому «Еллінізм» набуває чітко окресленого ідейного спрямування. Її «надзавдання» полягає у спробі продемонструвати згубність поклоніння людському колективу – того самого гуманістичного абсолютизму, який, згідно з Тойнбі, спричинив крах еллінської цивілізації й може повторитися у випадку із західною, «дочірньою», цивілізацією [50, р. 623]. У такому разі, застерігає він, наслідки можуть стати катастрофічними не лише для Заходу, але й для людства загалом.

Переходячи до змістової частини книги, Тойнбі розпочинає її з уточнення поняття «еллінізм». «Елінізм, – пише він, – був специфічним способом життя, втіленням якого був домінуючий його інститут – місто-держава; і кожен, хто зумів би пристосуватися до того життя, яке велося еллінським полісом, перетворився б на елліна...» [12, р. 8]. Усвідомлюючи, однак, що поліс як термін і явище недостатньо розкриває сутність античного досвіду, він розгортає аргументацію у напрямі визначення того, яким саме чином елліни наповнили цю форму унікальним змістом.

Поступово переходячи до центрального елементу своєї інтерпретації, Тойнбі нагадує про відому формулу Протагора – «Людина є мірою всіх речей», – і використовує її як ключ до розуміння «еллінського» світогляду. Апелюючи до релігійних образів, він навіть твердить, що елліни фактично піднесли людину на місце Бога, бачачи в ній «Вінець Творіння» [12, р. 9-10]. І хоча гуманізм як історична стадія, за Тойнбі, не є суто еллінським феноменом, він наполягає: саме в еллінському світі цей принцип дістав «найбільш щире і безкомпромісне втілення» [12, р. 10].

Сформулювавши власне визначення еллінізму, Тойнбі вважає його достатньо завершеним і переходить до постановки ключового питання, яке має визначати логіку всієї подальшої аргументації: «Який зв'язок між еллінським людинопоклонством і піднесенням, досягненнями та остаточним крахом еллінізму?» [12, р. 10]. Уже на цьому етапі стає зрозуміло, що для британського історика центральною проблемою є не опис історичних подій як таких, а пошук внутрішнього механізму цивілізаційної еволюції, в осерді якого він бачить специфічну духовну установку еллінського світу.

Перший розділ завершується міркуваннями, що мають ключове значення для розуміння тойнбіанського підходу. Рефлексуючи над місцем еллінської цивілізації у всесвітньо-історичному процесі, Тойнбі наголошує, що її спадщина не обмежується сукупністю політичних чи культурних форм. Вона має метаісторичний, трансцивілізаційний вимір, оскільки вплинула на формування цілої низки «вищих релігій» Євразії. «Елінський експеримент...

був би вражаючим епізодом... навіть якби він не мав наслідків. Але... нині ми можемо бачити, що нащадки зобов'язані еллінізму важливим і цінним внеском... у християнство, махаяну, іслам та постбуддистський індуїзм...» – зазначає історик, підкреслюючи як позитивний, так і негативний характер цього внеску [34 а, с. 32; 12, р. 18].

Позитивним, за його словами, є те, що еллінізм сприяв «пробудженню християнства», вводячи до юдаїзму ідею втілення божества в людину – ідею, чужу автентичній юдейській традиції. Негативним же внеском він вважає демонстрацію «порочності людинопоклонства» – досвіду, який мав би, на його думку, слугувати пересторогою для наступних цивілізацій [74, р. 209].

У рецензіях на книгу саме ця концептуальна побудова зазнала найбільшої критики. Деякі рецензенти вважали, що категорія «людинопоклонства» надто звужує і штучно спрощує багатовимірність еллінської культури. «Основний недолік роботи пана Тойнбі... полягає у вузькій і жорсткій дефініції еллінізму», – зазначав один із західних критиків, наголошуючи на тому, що багатство еллінського культурного досвіду неможливо звести до гуманістичного культу поліса [89, р. 100]. Окрім того, апеляція Тойнбі до антропоморфізму грецької міфології як аргументу на користь тези про «людинопоклонство» поставала, на думку критиків, надмірно категоричною та не завжди історично коректною [89, р. 100].

Поступово переходячи від теоретичних *preliminaria* до аналізу передумов формування еллінської цивілізації, Тойнбі у другому розділі звертається до природно-кліматичних характеристик Егейського басейну. Спираючись значною мірою на власні подорожні враження, він виявляє три визначальні фактори: морський характер простору, обмеженість родючих земель і різкі сезонні коливання клімату. У взаємодії ці елементи, на його думку, створили середовище, що сприяло активізації експансії, розвиткові торгівлі й формуванню адаптивного типу поведінки. «Ці фізичні особливості Егейського басейну... відігравали велику роль... Нестача родючих земель...

змусила еллінів розширюватися... А море відкрило їм шлях у більший і складніший світ», – резюмує він [12, р. 24].

Розглядаючи первинний етап становлення еллінської цивілізації – синойкізм – Тойнбі трактує його як своєрідну відповідь на політичну анархію, спричинену зруйнуванням «мінойської» цивілізації. Центральним змістом синойкізму він вважає подолання розпорошеності та формування політичної єдності шляхом творення нового інституту – міста-держави. Водночас історик наполягає на насильницькому характері цього процесу, твердячи, що становлення полісної організації супроводжувалося підкоренням «гірських» спільнот жителями родючих рівнин [12, р. 42]. У цьому він убачає витоки тривалої соціальної напруги, що визначала подальшу історію еллінського суспільства.

Однак, що значно важливіше для його концепції, синойкізм заклав традицію мілітаризму, яка, на думку Тойнбі, стала другою фундаментальною інституцією еллінського способу життя. «Перемога рівнини над горами була досягнута за допомогою військової сили; і війна... стала, подібно до міста-держави, фундаментальною інституцією еллінського життя» [12, р. 43].

Сучасні дослідження підкреслюють, що Тойнбі вдалось поєднати історико-філософський підхід із географічно-кліматичними чинниками, що формували цивілізаційні особливості Еллади [92, р. 47]. Інші автори відзначають значущість мілітарного чинника у розвитку полісної культури та його роль у довготривалій соціальній динаміці. Додатково, сучасні огляди історіософії Тойнбі акцентують на важливості критичного аналізу «людинопоклонства» як концептуальної моделі, здатної пояснювати закономірності культурного й духовного розвитку цивілізацій [92, р. 47].

Після завершення процесу синойкізму давньогрецьке суспільство, за концепцією Тойнбі, зіткнулося з черговим масштабним «викликом»¹, що постав перед «елінською» цивілізацією в руслі її соціально-економічного

¹ **Відповідь на виклик.** Концепт з теорії цивілізацій А. Тойнбі (*challenge and response*). «Виклик» (зовнішній чи внутрішній) — це криза, загроза або випробування, які постають перед суспільством. «Відповідь» — успішна реакція на нього, що забезпечує подальший розвиток цивілізації; невдала відповідь призводить до стагнації або занепаду.

розвитку, – проблемою аграрного перенаселення. Вихід із цієї демографічно-економічної кризи, як підкреслює британський історик, розглядався грецькими полісами передусім у площині силових рішень, що загалом відповідало логіці попереднього етапу становлення поліса. У політичній практиці окреслювали два можливих шляхи, обидва з яких передбачали застосування насильства як базового інструменту розв’язання протиріч.

Перший шлях полягав у колонізації – експансії на віддалені території та освоєнні «заморських» земель, що стало найпоширенішою реакцією більшості полісів, котрі прагнули зменшити демографічний тиск і водночас розширити економічний простір. Другий варіант – концентроване територіальне загарбання найближчих сусідів, до якого вдалася Спарта, – являв собою більш прямолінійну, але й значно ризикованішу форму політичної експансії. Симптоматично, що, аналізуючи обидві стратегії у праці «Еллінізм», Тойнбі частково переглядає власні оцінки, сформульовані раніше в «Дослідженні історії». Насамперед він прагне усунути моральну асиметрію між колонізаційною практикою інших полісів і спартанською моделлю експансії, розглядаючи обидва рішення як етично споріднені та однаковою мірою зумовлені характером «еллінського» суспільства. Унаслідок цього автор уже не протиставляє Спарту «еллінській» цивілізації як певне «аномальне» явище, а трактує її як один із специфічних варіантів реалізації загальноеллінських імпульсів розвитку. «Це спартанське вирішення загальної проблеми, очевидно, не є більш аморальним, ніж звичайне захоплення земель за морем, проте втілити це рішення в життя виявилось значно складніше», – наголошує Тойнбі [12, р. 46].

У подальших міркуваннях Тойнбі окреслює ключову різницю між колонізаційними процесами та спартанською експансією. «Заморські народи, – зауважує дослідник, – безумовно, чинили опір грецькій колонізації, однак за рівнем розвитку культури вони поступалися грекам, що стало передумовою їхньої культурної асиміляції». Саме цей культурно-цивілізаційний дисбаланс, на думку історика, дозволяв полісам відносно

успішно інтегрувати підкорені спільноти. Натомість ситуація в Мессенії мала принципово інший характер: мессенці, які перебували на рівні культурного розвитку, зіставному зі спартанським, перетворилися, за висловом Тойнбі, на «поляків Еллінського світу», тобто на спільноту, що «...використовуючи кожен можливість для повстання й не даючи зламати свій дух жодними репресіями», створила для Спарти тривалий вузол внутрішньої нестабільності [12, р. 46].

Результатом підкорення Мессенії, як підкреслює Тойнбі, стало не лише утвердження панування Спарти над значною територією, а й своєрідне «обернене поневолення» самих спартанців власною системою. «...Намагаючись утримати підкорених мессенців у ролі сільськогосподарських рабів, спартанці самі були змушені перетворитися на рабів – рабів військової служби, покликаних до неї від семи до шістдесяти років. Вони звільнили себе від важкої праці на землі лише для того, щоб проводити все життя на плацу чи в бараках...» [12, р. 47]. У цьому формулюванні історика відчутна іронічна двозначність: прагнучи забезпечити власний соціально-економічний комфорт, спартіати створили умови, в яких їхнє власне існування виявилось більш несвободним, аніж життя залежного населення інших полісів.

Сучасні дослідження підтверджують, що демографічні кризи й аграрне перенаселення в античній Греції системно впливали на військову експансію та формування соціальної ієрархії. Наприклад, науковці зазначають, що колонізаційна стратегія давала змогу не лише зменшити демографічний тиск, а й інтегрувати економічні ресурси периферії до панельної структури полісу [85, р. 112]. Крім того, археологічні дані свідчать, що спартанська система військової підготовки й концентрації населення на плацу була унікальною моделлю соціального контролю, яка забезпечувала максимальну мобілізацію ресурсів на користь держави. У ширшому контексті, Тойнбі та сучасні автори збігаються у думці, що реакція полісів на внутрішні та зовнішні виклики

визначала подальший характер античної цивілізації, формуючи довготривалі моделі управління, адаптації та культурної інтеграції [47, р. 207].

Переходячи до аналізу соціально-політичної системи Спарти, сформованої внаслідок так званих «лікургових реформ» (історичність самого Лікурга Тойнбі безапеляційно заперечує), дослідник окреслює комплексний вплив цього устрою на духовний та культурний розвиток полісу. Він апелює до промовистих прикладів, зокрема долі спартанського мистецтва: «Спартанський лірик VII ст. Алкман був рівнею своїм сучасникам в інших полісах, але в Спарті не залишилося його спадкоємців. Про те ж саме мовчазно свідчить і місцевий музей сучасної Спарти...» [12, р. 47-48]. Тойнбі таким чином підкреслює різкий обрив художньої традиції наприкінці VI ст. до н. е., коли інші регіони Еллади переживали мистецький розквіт. Система Лікурга постає як суспільний механізм, що свідомо приносить у жертву культурну творчість заради мілітаризму та суворої дисципліни.

Узагальнюючи спартанський досвід, Тойнбі повторює ключові тези з «Дослідження історії»: домінування колективу над особистістю, крайній мілітаризм, консервація суспільних форм та культурна стагнація. Проте у «Еллінізмі» він відмовляється від моральної оцінки Спарти як «застиглої цивілізації», розглядаючи її як локальний варіант розвитку еллінського світу, демонструючи межі можливого у рамках загальноеллінської парадигми поліса. Це свідчить про певну еволюцію його цивілізаційної теорії, де полярність «творчих» і «застиглих» цивілізацій поступово коригується під впливом фактичного матеріалу [52, р. 516].

Далі Тойнбі оцінює поліс як інститут, що сприяв подоланню «поклоніння природі», насамперед у формі патріархальної родини. Він наголошує, що поліс, звільняючи індивіда від родових структур, не набував надособистісної влади, характерної для імперій чи модерних національних держав, зберігаючи певну «інтимність» відносин між громадянами [12, р. 51-53]. Ця подвійність позиціонує поліс як проміжну ланку між доісторичними соціальними формами та інституційними моделями зрілої цивілізації.

Процес «емансипації» індивіда, започаткований полісом, мав власну внутрішню динаміку, поступово підштовхуючи людину до звільнення навіть від норм полісного порядку. Ілюстрацією цього слугує рання еоліейська та іонійська поезія – Архілох, Алкей і Сапфо. «Темою їхніх творів були переживання усвідомленого себе індивіда... велич і марність долі смертного» [12, р. 53]. Особливе значення Тойнбі надає епізоду з кинутим Архілохом щитом: поет символізує крайню точку індивідуалістичного прориву, що руйнує традиційні колективні цінності [54, р. 462]. Цей приклад ілюструє його тезу: поклоніння людському колективу, включно з полісом, долається історичним розвитком, де головним критерієм є визволення особистості.

Підсумовуючи значення поліса, Тойнбі виділяє два фундаментальні обмеження цієї інституційної форми: її органічну прив'язаність до війни та виключення частини населення з політичного життя [12, р. 57-60]. Ці структурні вади визначали внутрішні межі, за які «еллінська» цивілізація не могла виходити.

У п'ятому розділі він аналізує «економічну революцію» VI ст. до н. е., яка, за його оцінкою, стала неминуchoю після того, як Середземноморський світ наповнився новими потужними силами, що блокували подальшу грецьку колонізацію. Сутність трансформації визначається стисло: «...Обробіток землі, спрямований на забезпечення власного існування, було замінено спеціалізованим промисловим і сільськогосподарським виробництвом на експорт...» [12, р. 76]. Паралельно відбувалася соціальна революція — поступова демократизація поліса, зокрема через реформи Солона. Цікаво, що Тойнбі фактично відходить від трактування Афін як «творчої меншості» Еллади, що демонструє еволюцію його теоретичної моделі [56, р. 492].

Автори сучасних наукові дослідження підкреслюють складність взаємодії соціально-політичних і культурних чинників у спартанському полісі, що резонує з інтерпретацією Тойнбі. У «Еллінізмі» він звертає увагу на мілітаризм і строгий суспільний лад, який, на його думку, стримував розвиток культурної творчості [12, р. 47-48].

Підтвердженням цих тенденцій можна вважати дослідження Стівена Годкінсона в есе «Чи була класична Спарта мілітарним суспільством?», у якому він розмірковує над тим, що, хоч військові елементи в спартанському суспільстві були важливими, вони не домінували над усіма іншими аспектами полісного життя [69, р. 125]. В іншій публікації Годкінсон демонструє, що Спарта зберігала соціальну гнучкість і культурні практики всередині своєї системи, навіть в умовах сильної дисципліни та централізованої влади [68, р. 123].

І. А. Пантелєєва в статті «Спартанський традиціоналізм публічної культури» показує, що публічна діяльність спартанців регламентувалась традиційними законами: навіть у рамках строгої «лікургової» системи існувала можливість для соціальних та риторичних проявів індивідуальності та публічного слова, що означає певний рівень колективного й індивідуального напруження [30, с. 107].

Таким чином, сучасні дослідники уточнюють і доповнюють аналіз Тойнбі: вони визнають мілітаризм Спарти, але також показують, що культурний та соціальний розвиток полісу був динамічнішим, ніж це може здаватися з однієї тільки цивілізаційної теорії.

Роздуми Тойнбі про значення реформ Солона, як зазначено в «Еллінізмі», виходять за межі локальної афінської історії, прагнучи окреслити загальноеллінський контекст соціально-економічних змін. «Чи мали нововведення Солона значення лише для його країни, чи вони були важливими для всього еллінського світу, – зауважує історик. – Існує небезпека перебільшення ролі Афін в Елладі протягом VI, V і IV ст. до н. е., оскільки значна частина відомих нам сюжетів походить у прямій чи опосередкованій формі з афінських джерел» [12, р. 77]. У цьому контексті Тойнбі підкреслює, що Афіни лише формалізували конституційно ті зміни, які характерні для більшості полісів, відображаючи типову «відповідь» еллінських спільнот на спільний для них структурний виклик [12, р. 77–79].

Соціально-економічна трансформація VI століття до н. е. породила нову, гостру проблему – проблему політичної інтеграції, нерозв'язаність якої, за думкою Тойнбі, в перспективі визначила «надлом» еллінської цивілізації. Він зазначає: «Економічна революція зробила поліси економічно взаємозалежними, тоді як у політичному відношенні кожен із них залишався суверенним у власних вузьких межах. Така дисгармонія не могла тривати довго» [12, р. 81]. Історик формулює дві можливі траєкторії розвитку: або поліси відновлюють економічну автономію, що неминуче зумовлювало б падіння життєвого рівня й повернення до голоду та внутрішніх конфліктів, або ж вони змушені поступитися частиною своєї політичної самостійності, створивши загальноеллінську організацію, здатну узгодити економічні реалії з політичними структурами [101, р. 226].

Особливу перешкоду на цьому шляху, за думкою Тойнбі, становила релігійна свідомість: поліс був для своїх громадян об'єктом поклоніння, що ускладнювало переорієнтацію лояльності на панеллінську політичну інституцію. Історик зазначає: «Це вимагало б духовної революції. Чи могли вони здійснити її – і притому досить швидко, аби врятуватися від катастрофи?» [12, р. 82]. Водночас він підкреслює вирішальну роль зовнішнього чинника: персидська агресія створила унікальну можливість для кооперації еллінів, змусивши їх до об'єднання задля спільної оборони проти зовнішньої загрози [101, р. 69].

Делоський союз, що сформувався унаслідок перської агресії, Тойнбі розглядає як потенційну передумову для створення загальноеллінської федерації, яка, однак, у реальній історії так і не була реалізована. В шостій та сьомій главах «Еллінізму» англійський історик докладно описує процес виродження Делоського союзу в Афінську «архе». За його оцінкою, початком цього процесу слід вважати 443 р. до н. е., коли афіняни витратили кошти союзників на відновлення власного міста, проявивши пріоритет власних інтересів над колективними [12, р. 96–97].

Більш того, сучасні дослідження демонструють, що економічна взаємозалежність між полісами підсилювала потребу в надполісних механізмах регулювання, від яких історично залежав як соціальний баланс, так і стабільність торговельних мереж [101, р. 228]. Демографічні й аграрні фактори відігравали ключову роль: зростання населення й інтенсивне використання землі стимулювали мобільність, нові форми конфліктів та вимагали адаптації політичних структур [60, р. 62]. Таким чином, концепт Тойнбі «економічна взаємозалежність vs політична автономія» слугує зручним аналітичним інструментом для порівняльного вивчення архаїчних і класичних трансформацій, поєднуючи макроекономічні тенденції з політичними наслідками та надаючи можливість синтезу археологічних даних, демографічних моделей і правових інститутів [12, р. 78].

Тойнбі трактує цей крок як трагедію: неправильне використання лідерського становища Афін призвело до втрати можливості добровільної політичної інтеграції еллінського світу. «Якби афіняни змогли подолати спокусу неправильно використати своє становище... економічний зв'язок, що сприяв тіснішій політичній інтеграції, став передумовою для збереження Делоської конфедерації на добровільних засадах... Це могло б згодом призвести до добровільного політичного об'єднання всього еллінського світу. Курс, обраний афінською політикою під керівництвом Перикла, призвів до відновлення братовбивчої війни, надлому еллінської цивілізації та запізненого політичного об'єднання її під пануванням Риму» [12, р. 109-110].

Останнім шансом врятувати «еллінську» цивілізацію, за Тойнбі, міг стати Александр Македонський. У «Еллінізмі» (як і в «Дослідженні») історик подає його як апологетичну фігуру, носія ідеї братерства людей [12, р. 127]. Передчасна смерть Александра позбавила еллінізм останньої можливості подолати кризу, що наближав її до морального й політичного занепаду.

Ключовою характеристикою кризи Тойнбі визначає втрату колективом полісу морального суверенітету над його членами, процес, який він називає «емансипацією індивіда від полісу». Одним із символічних проявів цієї кризи

стає судовий процес над Сократом, який автор називає «першим мучеником Еллади». За оцінкою історика, «справа Сократа» має для Еллади таке ж значення, як Пелопоннеська війна, оскільки вона символізує незадоволеність інтелектуальної еліти полісними ідеалами. Судовий вирок Афін над мудрецем відзначає остаточний моральний крах цих ідеалів [65, р. 126].

Тойнбі підкреслює: «Примусивши Афіни до вибору: або дозволити йому жити відповідно до власної совісті, або вбити його, Сократ завдав Афінам поразки більшої, ніж їх поразка від Спарти п'ять років тому... Поразка ж від рук Сократа – поразка моральна... Ніщо не зробило так багато, як судове вбивство Сократа, для відвернення сердець еллінів від міста-держави як такої» [12, р. 129-130].

Цей процес емансипації породив духовний вакуум, який елліни не змогли заповнити. «Люди, успішно емансипувавшись від міста-держави, не створили іншого задовільного ідеалу. Емансипація від тиранії міст-держав була досягнута ціною болісного ослаблення віри і ентузіазму» [12, р. 138].

Об'єднання значної частини еллінізованого світу Римом відбулося в умовах цього духовного вакууму. Значну увагу Тойнбі приділяє аналізу соціально-економічних процесів, пов'язаних із перетворенням Риму з міста-держави на універсальну державу, що стало завершальним етапом «еллінської» історії [60, р. 178].

Тойнбі продовжує розкривати закономірності економічного й соціального розвитку еллінського та римського світу, акцентуючи увагу на кризових явищах, які визначили подальшу еволюцію середземноморської цивілізації. Англійський історик відзначає, що війни на Апеннінському півострові стимулювали урбанізаційні процеси, що супроводжувалися інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва за рахунок рабської праці, що, у свою чергу, безпосередньо позначалося на стані дрібного селянського господарства. Ці явища він окреслює терміном «економічна революція II ст. до н. е.» [12, р. 178-181].

Порівнюючи її з «економічною революцією VI ст. до н. е.», Тойнбі робить важливий висновок: у VI ст. виграв від змін отримало вільне селянство, тоді як у II ст. соціальний ефект обернувся на шкоду селянам через використання рабської праці. Зростання доходів від землі сприяло демографічному приросту, проте у II ст. вперше в історії еллінізованого світу спостерігалось загальне скорочення населення при одночасному прискоренні урбанізації, що стимулювало економічну революцію II ст. і формувало нову соціально-економічну динаміку [12, р. 180-181].

Тойнбі виділяє основні симптоми кризи, що визначили «злам» еллінської цивілізації: протиріччя між економічною інтеграцією і політичною фрагментацією, постійні війни, виснаження ресурсів, занепад духовних засад «міста-держави». Передумовами цього процесу він вважає інтенсифікацію виробництва на основі рабської праці та поширення товарно-грошових відносин, що призвело до розхитування внутрішніх уз громадянського колективу та поступової ерозії політичних інститутів полісу [22, с. 15].

Особливу увагу Тойнбі приділяє традиції «людинопоклонства» — надмірного звеличення окремої особистості у політичному житті полісу. Він вбачає у цьому процесі ключовий чинник руйнування колективних основ громадянської спільноти, який у поєднанні із втратою можливості добровільної кооперації в межах Панеллінської федерації поставив еллінський світ перед неминучим вибором і неминучим кризовим станом [66, р. 344].

У завершальних розділах «Еллінізму» Тойнбі переносить свій аналіз на римську «універсальну державу», вбачаючи в ній наслідок розвитку еллінського досвіду «людинопоклонства». Під цим поняттям він розуміє надмірне звеличення окремих осіб — імператорів або високопоставлених чиновників, що замінює колективні інститути і політичні практики полісів. Таким чином, Римська імперія, об'єднавши Середземноморський регіон, трансформувала традиційних громадян полісів на підданих універсальної держави [69 а, р. 326].

Відзначаючи значні успіхи принципату в адміністративній та економічній сферах, Тойнбі водночас підкреслює ті явища, які свідчать про загальний регрес еллінської цивілізації після її об'єднання Римом. Зокрема, він зауважує, що часи принципату характеризувалися зростаючим відчуженням особистості: громадяни полісів дедалі більше перетворювалися на підданих імперії, а традиційні колективні цінності й політичні структури поступово руйнувалися [12, р. 212–214]. Цей процес відчуження, за деякими дослідниками, також супроводжувався посиленням бюрократичного контролю та централізації влади, що зменшувало роль локальних громад у прийнятті рішень [69 а, р. 327].

У період духовної деформації, коли індивід нехтував громадянськими обов'язками, наслідки цього процесу, за словами Тойнбі, проявлялися «...у меланхолійному тоні щоденника, який належав імператору-стоїку Марку Аврелію [12, р. 217]. Цей стан духовної меланхолії відображає також зростання інтелектуальної критики режиму та релігійної апатії серед еліт Риму [44, р. 217].

Одним із головних проявів духовної кризи історик вважає «архаїзм», роблячи акцент на його культурних, а не соціально-політичних аспектах. Культурний архаїзм виявлявся у відродженні традиційних мистецьких форм та ідеалів, що, на думку Тойнбі, контрастувало з реаліями повсякденного життя [40, р. 180].

Завдяки цьому Тойнбі зміг точніше інтерпретувати мотиви окремих соціальних рухів: наприклад, брати Гракхи постають не як «архаїсти», а як представники інтересів римського селянства, позбавленого землі [12, р. 184].

Суть кризи Тойнбі трактує через римську форму «людопоклонства» – культ богині Роми та бога Цезаря, нав'язуваний елітою, який був лише зовнішньою заміною для обваленого поклоніння полісу. Принципат не зміг заповнити духовний вакуум, що виник унаслідок «ламання» цивілізації [11, р. 211]. Цей вакуум сприяв поширенню альтернативних релігійних рухів та містичних культів у провінціях.

За його оцінкою, принципат є завершальним етапом існування «еллінської» цивілізації: кінець династії Антонінів означав її «генеральний надлом» [12, р. 217]. Водночас це завершення означало зміну соціальної структури, зокрема зникнення стабільного міського середнього класу, який підтримував колективні інститути.

Разом із цією династією зникає й «міський середній клас», що слугував соціальною опорою принципату та носієм офіційного «людопоклонського» культу, тоді як імператори-«іллїрійці» відновлюють лише «універсальну державу», але не цивілізацію [12, р. 218]. Це підкреслює важливість соціальної бази для підтримки культурних та релігійних інститутів імперії.

Примітно, що Тойнбі не пов'язує остаточний крах «еллінської» цивілізації з 476 р. н. е., датою падіння Західної Римської імперії, а зосереджується на релігійних процесах у надрах розкладеної цивілізації та залишках «універсальної держави». «Духовне банкрутство еллінізму дало шанс місіонерським релігіям», – зазначав він [12, р. 223]. Це вказує на те, що культурні та духовні фактори можуть мати вирішальне значення для історичного процесу незалежно від політичних подій [42, р. 223].

Історик звертає увагу на загальний характер процесу виникнення альтернативних офіційно «людопоклонських» культів: у «індійській провінції Еллінського світу», Кушанському царстві, це проявилось у поширенні буддизму, якому еллінська культура надала багаті художні засоби для самовираження [12, р. 224].

У «серці Еллінського світу» спершу поширювалися східні культу – Ісіди, Кібели, міраїзм [12, р. 225], а апогеєм цього процесу стало виникнення і тріумф християнства. Цей перехід ілюструє, як релігійні інновації могли використовувати елементи еллінської культурної традиції для легітимації нових інститутів [90, р. 225].

Тойнбі підкреслює, що християнство, спочатку дитя «сирійської» цивілізації, увібрало елементи еллінської культури: термінологія еллінської філософії обґрунтовувала вірування [12, р. 228], латина і грецька стали

мовами теологічної літератури та літургії [12, р. 250], а інституційна організація – поєднання автономії місцевих громад із загальним керівництвом «універсальної церкви» – відображала структуру Еллінського світу під «універсальною державою» [12, р. 228-229].

Особливу роль культурного впливу еллінізму Тойнбі пов'язує з однією з ключових ідей християнства – ідеєю втілення в людині. Ідея втілення дозволила християнству інтегрувати еллінську антропологічну концепцію, створюючи місток між традиційною культурною спадщиною та новою релігійною доктриною [78, р. 250].

Однак, – підкреслює Тойнбі, – з одним із еллінських інститутів християнство не могло йти на компроміс: поклоніння колективній людській могутності всесвітньої держави, втіленій богинею Ромою та богом Цезарем. Християнська церква, завойовуючи душі еллінів, постійно перебувала у стані конфлікту з цією пізньою, найбільш практично корисною і, отже, найскладнішою для подолання формою еллінського людопоклонства. Тойнбі виділяє три версії цього феномену: культ міста-держави, культ мудреця-філософа (наприклад, у стоїків) та культ ойкуменічної імперії [12, р. 229]. Ця класифікація підкреслює структурну різницю між політичною та культурно-релігійною формами влади, що впливали на колективну свідомість [12, р. 228-229].

Описуючи тривалий конфлікт між імперією з насаджуваним офіційним культом і християнством, історик підкреслює історичну зумовленість перемоги останнього. Проте він зауважує, що ця перемога не робила християнство причиною занепаду еллінської цивілізації чи Римської імперії як соціально-політичного інституту. «Якщо слово “смерть” можна використати для позначення зникнення будь-якого інституту, то “смерть” еллінізму – це випадок самогубства, а не вбивства..., – пише Тойнбі. – Християнство ще не стало офіційною релігією всесвітньої держави, варвари ще не створили власних держав на колишніх еллінських землях, а еллінізм уже був мертвий. І помер він через невдалу відповідь самих еллінів на

виклик, з яким вони зіткнулися ще у V ст. до н. е.» [12, р. 243-244]. Цей висновок показує, що цивілізаційний крах Тойнбі пов'язує перш за все із внутрішньою соціально-культурною динамікою, а не із зовнішнім вторгненням чи військовими подіями [102, р. 243-244].

Завершуючи книгу, Тойнбі ще раз підкреслює її сучасну спрямованість: «Еліністична цивілізація може бути зметена проривом неспокійного еллінського духу, який, похований під християнським або ісламським покровом, не зник... Сьогодні західнохристиянський світ усе ще переживає наслідки одного з таких проривів – “Ренесансу”, що охопив Захід і пізніше інші частини світу. У політиці відродження еллінського культу ідеалізованої локальної держави нині є домінуючою релігією Заходу та швидко вестернізованого світу...» [12, р. 252-253]. Таким чином, Тойнбі проводить паралель між античною культурною динамікою та сучасними історичними процесами, демонструючи тривалість культурного впливу еллінської традиції [45, р. 253].

Загальна оцінка тойнбіанської концепції античної історії, відображеної в «Еллінізмі», свідчить про те, що «еллінська» цивілізація в його інтерпретації суттєво відрізняється від «вінкельманівського» ідеального образу античності, що відбиває тривоги та занепокоєння XX ст. [20, с. 122]. Концепція Тойнбі відзначається глобальним баченням історичного процесу, прагненням до теоретичного синтезу та розглядом явищ у їхній взаємозалежності. Антична історія у Тойнбі постійно аналізується в контексті всесвітньої історії, а греко-романоцентризм подолано: контакти «еллінської» цивілізації з сучасними їй культурами трактуються як взаємне збагачення, а не як просвітництво еллінами «варварського» Сходу [66, р. 344].

Водночас «Еллінізм» приділяє значну увагу соціально-економічній історії, зокрема Пізньої Римської республіки та Ранньої імперії, що становить своєрідний нарис до докладних соціально-економічних студій у «Спадщині Ганнібала» [12, р. 344]. Однак ідеалістична концептуальна основа

«Еллінізму» від початку обмежувала межі можливого зближення теоретичних узагальнень Тойнбі з реальною історичною емпірикою. Його інтерпретація античності безпосередньо пов'язана з уявленням англійського мислителя про три стадії релігійного розвитку як основний критерій загальноісторичного прогресу. Визначення «еллінізму» як «людинопоклонства», хоча й відображає певні риси соціальної психології полісного колективу, саме по собі без конкретизації виявляється недостатнім. Критичною є також обмеженість концепції у врахуванні економічних та геополітичних чинників, які Тойнбі трактує радше вторинно [101, р. 344].

Так само дискусійним є уявлення Тойнбі про можливість принципово відмінного від реального перебігу античної історії, якби елліни подолали культ «міста-держави» ще у V ст. до н. е. [104, р. 264]. Це свідчить про сильну телеологічну спрямованість концепції, яка концентрується на моральних та культурних аспектах історичного розвитку.

Корінний недолік його побудов полягає у розчиненні специфіки феномена античності в системі абстрактних ідеалістичних категорій – зворотний бік тойнбіанського «універсалізму». Один із рецензентів зауважив із певним сарказмом, що в очах Тойнбі «непростимим недоліком еллінів» було те, що вони «не були ні буддистами, ні християнами» [66, р. 345]. Частка антиісторизму в концепції Тойнбі справді значна, адже усвідомлення історичної специфіки античності могло б підірвати його універсальну концепцію розвитку цивілізацій і паралель між історією античності та сучасності, що становило одну з основ «Еллінізму» [66, р. 345].

Найбільш системне осмислення еллінської цивілізації Тойнбі здійснив у багатотомній праці «Пізнання історії» («A Study of History», 1934-1961), що налічує 12 томів. Ця робота є головним підсумком його наукової діяльності і спробою створення універсальної концепції розвитку світових цивілізацій.

У першому томі дослідник зосередився на феномені виникнення цивілізацій, зокрема еллінської, яка стала однією з найвпливовіших у світовій історії. Тойнбі аналізував ранні етапи формування культури,

використовуючи концепцію «відповіді на виклик». Цивілізації, на його думку, не виникають спонтанно; їхній розвиток залежить від поєднання зовнішніх викликів і здатності суспільства на них реагувати [13, р. 36].

Географічні умови Греції, зокрема гірський рельєф, роздробленість на численні полісні громади та обмеженість ресурсів, виступили каталізатором соціальної та культурної інновації. Тойнбі підкреслював, що саме ці обмеження стимулювали створення унікальних політичних і соціальних структур, які дозволяли полісам ефективно функціонувати в умовах конкуренції і роздрібненості [13, р. 37].

Особливу роль у становленні цивілізації Тойнбі відводив «креативній меншості» – групі людей, здатних продукувати нові ідеї, впроваджувати соціальні та політичні інститути і керувати розвитком суспільства. У еллінській цивілізації такими були філософи, митці, полісні лідери та інтелектуальна еліта, що формували культурні стандарти й цінності. Філософи, такі як Сократ і Платон, заклали фундамент критичного мислення, а політичні лідери сприяли експериментам із демократичними формами управління, що активізувало громадянську участь [13, р. 39].

Тойнбі також розглядав період адаптації та культурного становлення, коли еллінська цивілізація систематизувала свої політичні та соціальні інститути. Виникнення демократичних структур, розвиток освіти й мистецтва, а також формування моральних і етичних норм сприяли консолідації суспільства та зміцненню його культурної ідентичності. Уміння адаптуватися до викликів історик вважав ключовим фактором тривалості цивілізації [13, р. 41-43].

Еллінська цивілізація, за Тойнбі, постає як модель успішної відповіді на зовнішні та внутрішні виклики, що базувалася на здатності креативної меншості формувати ефективні інститути та на гнучкості політичних і культурних структур. Цей період заклав фундамент для демократичних практик, наукового прогресу та культурних досягнень, які визначили унікальний характер Західної цивілізації.

У четвертому томі «Пізнання історії» – «Занепад цивілізацій» – Тойнбі аналізує причини розпаду еллінської цивілізації та внутрішні механізми її дезінтеграції [15, р. 153-160]. Він підкреслює, що цивілізації занепадають не через зовнішні обставини самі по собі, а через втрату здатності ефективно реагувати на виклики, які раніше стимулювали їхній розвиток.

Еллінська цивілізація досягла значного культурного та політичного розвитку, проте автономія численних полісних громад спричинила розпорошення влади. Внутрішні суперечності, конкуренція за ресурси та постійні військові конфлікти виснажували суспільство й підривали координацію [15, р. 153]. Етап розпаду характеризувався ослабленням ролі креативної меншості: інтелектуальні й політичні еліти переставали ефективно формувати відповіді на нові виклики, що призводило до стагнації культурних та соціальних інститутів [15, р. 155].

Занепад еллінської цивілізації створив умови для виникнення Римської імперії як «універсальної держави». Рим об'єднував розрізнені полісні громади під єдиною владою, зберігаючи частково їхню культурну спадщину, але централізована система влади не могла відновити колишню автономію та креативну енергію [15, р. 158].

У цьому томі – «Універсальні держави, універсальні церкви» – Тойнбі розглядає фазу цивілізаційного циклу, коли цивілізація після зростання та розпаду вступає у період формування «універсальної держави» і «універсальної церкви». Еллінська цивілізація слугує прикладом взаємодії політичної та культурно-релігійної сфер у процесі трансформації [16, р. 230-241].

Історик стверджував, що після періоду міжполісних конфліктів і розпадів виникає централізована держава, яка прагне об'єднати поліси, припинити внутрішні конфлікти і встановити єдиний порядок. Вона стає носієм універсальної влади, концентрація політичної влади і централізація інституцій супроводжуються ослабленням автономії полісів і зростанням ролі централізованої адміністрації та військової сили. Для еллінської

цивілізації ця фаза відображається у македонській гегемонії та наступному підпорядкуванні Риму [16, р. 234].

За Тойнбі, поряд із утворенням універсальної держави виникає внутрішній пролетаріат — суспільні групи, які формально належать до цивілізації, але не сприймають себе частиною її повної культурної чи політичної спільноти. До них належать соціально чи економічно маргіналізовані верстви, переселенці, менші етнічні чи культурні групи, а також інтелектуали, незадоволені панівними ідеологіями чи політичними структурами.

Ці групи стають основою універсальної церкви — інституції, що об'єднує людей на духовній або культурній основі, перевищуючи межі політичних чи етнічних поділів. У еллінському контексті Тойнбі вважає такою універсальною церквою християнство. Воно виникає на перетині еллінської культури, інтегруючи її ідеї, філософію та мову в богословську традицію, і водночас формує відокремлений духовний простір, що звертається до внутрішнього пролетаріату [16, р. 235].

Для еллінської цивілізації універсальна держава втілювалася в Римській імперії — політичній силі, що використовувала еллінську культуру та адміністративні й військові інструменти. Універсальна церква — християнство — зберегла багато аспектів еллінської культури (мову, філософську традицію, теологічні мотиви) і стала своєрідною «хризаллю» (*chrysalis*) нової цивілізації, що виникла «в спадок» еллінської [16, р. 236].

Тойнбі звертає увагу на симптоми, що свідчать: цивілізація вже перебуває у фазі, коли універсальна держава і універсальна церква стають своєрідними індикаторами, демонструючи згасання політичної креативності та одночасний розквіт духовної активності в нових формах. Він показує, що культура може виживати й трансформуватися через універсальні інститути; спадщина еллінів не зникає з політичним занепадом, а переходить у релігійні, духовні й культурні форми, стаючи частиною наступних цивілізацій [16, р. 238].

Таким чином, за Тойнбі, занепад цивілізації не означає загибель її культури, а виступає перехідним етапом, під час якого зберігаються та трансформуються ключові цінності й символи. Християнство в його концепції є не просто новою релігією, а носієм еллінських ідей, формою їх збереження та переосмислення.

Еллінська цивілізація у трактуванні Тойнбі постає як яскравий приклад розвитку суспільства у світовому історичному контексті. Формування та еволюція її політичних і соціальних інститутів, насамперед міст-держав, були тісно пов'язані з природно-географічними умовами Егейського світу, що виступали своєрідним «викликом» для греків. Полісна організація, поєднана з воєнною традицією та гуманістичними ідеалами, визначила специфічний «спосіб життя», який Тойнбі ототожнював із еллінізмом.

Водночас історик високо оцінював культурну спадщину еллінів. Її досягнення у філософії, мистецтві, політичній культурі та релігійному досвіді вплинули на розвиток наступних цивілізацій, зокрема на християнство й інші «вищі релігії». Тойнбі надає еллінізму подвійного значення: він постає як приклад блискучого культурного злету й одночасно як урок внутрішньої кризи, спричиненої духовними та соціально-політичними суперечностями.

Аналіз античної історії в працях Тойнбі виходить за межі простого реконструювання минулого. Він набуває сучасного звучання, оскільки через долю еллінської цивілізації вчений прагнув осмислити перспективи західного світу XX століття. Для нього античність – не лише минуле, а дзеркало сучасності, де можна побачити як досягнення, так і потенційні загрози для майбутнього людства.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СПАРТАНСЬКОЇ МОДЕЛІ ПОЛІСУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТОЙНБІАНСЬКОГО АНАЛІЗУ

Особливу увагу в науковій спадщині Арнольда Тойнбі постійно привертала проблематика спартанського суспільства. Ще у статті «Розквіт Спарти» («The Growth of Sparta») історик виділяв три ключові кризи у формуванні спартанського полісу. Першою великою кризою, на його думку, був синойкізм [17, р. 254] – об'єднання сільських громад у єдину місто-державу. Спарта, за його монографією «Деякі проблеми грецької історії» («Some Problems of Greek History»), спочатку складалася з чотирьох поселень: Пітани, Лімн, Кіносури та Месої [34 а, с. 93], при цьому Пітани та Лімн утворювали основну пару. «Ці дві громади, – зазначав Тойнбі, – об'єдналися між собою добровільно на умовах рівноправності» [18, р. 171].

Цей факт, на думку історика, пояснює тривале існування обох царських домів як рівноправних династій спартанської держави. Царський дім Пітан належав Агіадам, а Лімн – Еврипонтидам [18, р. 171]. Аргументи Тойнбі підтверджуються свідченнями Павсанія, який зазначав, що могили Агіадів розташовувалися в Кротанах (Пітани), а Еврипонтидів – у Лімнах [3, с. 121]. Водночас позицію про рівноправність двох домів оскаржує Форрест, стверджуючи, що Агіади належали до старшого дому [61, р. 28]. Схожу інформацію подає Геродот, зазначаючи, що цар Демарат із Еврипонтидів був співправителем Клеомена I з дому Агіадів, але рід останнього мав перевагу за правом старшинства походження [2, с. 274].

Щодо дати заснування Спарти, погляди Тойнбі зазнали еволюції. У статті 1913 р. він датував початок міста-держави моментом спільного завоювання Егіні Срайона двома кланами, що припало на 790–760 рр. до н.е., тобто на початок VIII ст. до н.е. [17, р. 250-251; 34 а, с. 94]. У 1969 р., у «Деяких проблемах грецької історії», історик переніс синойкізм агіадської та еврипонтидської громад на кінець IX ст. до н.е., аргументуючи це необхідністю передування завоювання Егіні [18, р. 172-173]. Важливо

зазначити, що Тойнбі використовував археологічні дані для уточнення хронології, зокрема аналіз залишків геометричної кераміки та фортифікаційних споруд, що дозволяє сучасним дослідникам співвідносити його гіпотези з матеріальною культурою того часу [48, р. 59].

Він також підкреслював, що найдавніші залишки геометричної епохи на місці Пітан і Лімн не можуть бути датовані раніше початку IX ст. до н.е. [18, р. 172]. Це дозволяє говорити про системний підхід Тойнбі до синтезу літературних джерел та археології, хоча сучасні дослідження в деяких деталях коригують його висновки [67, р. 112].

Щодо Мессої та Кіносур Тойнбі визнавав невизначеність: не відомо, чи вони увійшли до первинного ядра полісу до сінойкізму чи стали пізнішими доповненнями [18, р. 172]. Етнічне походження спартіатів, за його оцінкою, значною мірою формувалося з переселенців, що говорили північно-західними грецькими діалектами, які прибули під час післямікенського масового переселення [18, р. 173]. До початку спартанських завоювань більшість цих переселенців належала до неспартанських міст-держав Лакедемона і, ймовірно, були сінойкізовані приблизно одночасно зі Спартою [18, р. 174].

Щодо причин сінойкізму, Тойнбі наголошував на зовнішніх викликах, а не на внутрішньому соціальному розшаруванні. Переселенці змушені були самостійно піклуватися про безпеку та самоуправління, що породило боротьбу між численними політичними центрами, серед яких спершу агіадська та еврипонтидська громади не мали панівного становища [34 а, с. 96]. Лише після століть конфліктів вони здобули лідерство як найспроможніші до виживання [18, р. 250].

Таким чином, хоча функція центральної влади передбачає примус громадян, у спартанському сінойкізмі Тойнбі акцентує зовнішній аспект. Генезис полісу він пов'язує із завоюваннями Лаконії та Мессенії, де, за його словами, не існувало відмінності у мові чи національності між спартіатами,

ілотами та періеками [48, р. 98]. Спарта, ймовірно, завершила завоювання Лаконії та Мессенії в VIII ст. до н.е. [53, р. 78].

Після становлення спартанського полісу Тойнбі приділяє значну увагу особливостям його соціальної та політичної організації. Центральним елементом спартанської структури, на думку англійського історика, була система подвійного царства, що забезпечувала баланс влади між двома рівноправними династіями – Агіадами та Еврипонтидами. Така організація сприяла стабільності полісу, запобігаючи зосередженню надмірної влади в одній родовій лінії, водночас дозволяючи династичним домам виступати як провідники політичних і військових ініціатив [72, р. 210].

Невід’ємною складовою політичної системи Спарти, за Тойнбі, були численні полісні громади та локальні адміністративні одиниці, що зберігали певну автономію, але підпорядковувалися центральній військово-політичній владі. Такий поділ влади поєднував у собі елементи колективного управління та монархічної вертикалі, що дозволяло полісу ефективно реагувати на зовнішні загрози, зберігаючи внутрішню згуртованість [48, р. 112].

Соціальна організація Спарти, на думку Тойнбі, формувалася в тісному взаємозв’язку з потребами військового суспільства. Спартіати, як повноправні громадяни, виступали ядром військової та політичної активності. Їх об’єднували не лише кровні зв’язки чи територіальна приналежність, а й спільний обов’язок у захисті держави. Періеки, хоча й були вільними мешканцями, виконували економічні та ремісничі функції, забезпечуючи матеріальну базу полісу, а ілоти становили основу сільськогосподарського виробництва, що підтримувало економічну стійкість держави [18, р. 164].

Особливу роль, за Тойнбі, відігравала креативна меншість, яка формувала культурні, моральні та військові стандарти. Саме ця група – включно з воєнними наставниками, старшими радниками та представниками інтелектуальної еліти – забезпечувала підтримку політичного лідерства та

навчала молодь дисципліні, моральним нормам та військовій доблесті [88, р. 78].

Взаємодія цих складових створювала унікальний політичний механізм, що дозволяв Спарті зберігати стабільність упродовж тривалого часу. Тойнбі підкреслює, що саме поєднання жорсткої військової дисципліни, соціальної ієрархії та балансування владних повноважень двох царських домів дозволило полісу витримати як внутрішні суперечності, так і зовнішні виклики. З його точки зору, спартанська модель демонструє, як обмежена територія та специфічні соціальні умови можуть породжувати систему, здатну підтримувати цивілізаційну цілісність у складних історичних обставинах [72, р. 215].

На ранніх етапах свого розвитку Спарта формувалася як політична спільнота з досить «сировим» політичним устроєм, коли держава ще не була централізованою, а влада перебувала в руках двох царських родів – Агіадів та Еврипонтидів. У цьому контексті «сировий» означає, що політичні інститути перебували на початковій стадії формування: громади зберігали значну автономію, а їхнє об'єднання в єдину державу відбувалося поступово під тиском зовнішніх викликів та необхідності колективної оборони. Тойнбі підкреслює, що ця автономія давала спартіатам гнучкість у реагуванні на загрозу з боку сусідніх полісів і дозволяла експериментувати з військовими та адміністративними формами управління, що згодом стали класичними для спартанської моделі [14, р. 114].

Деякі давньогрецькі джерела та сучасні дослідники намагалися пов'язати ранні спартанські завоювання з масовим переселенням північно-західних греків у Лаконію близько 1200 року до н.е. Зокрема, німецький історик Пойман цитує «Закони» Платона, щоб показати, що клери та інші земельні наділи спартанських «рівних» VI ст. до н.е. мали походження з цього переселення [83, с. 8]. Подібну позицію висловлював і французький дослідник Кавеньяк, стверджуючи, що обидва спартанські царські роди виникли з двох військових загонів епохи масового переселення [51, р. 10].

Проте Тойнбі вказує, що подібні реконструкції перебільшують вплив ранніх переселенців на політичну організацію Спарти, і що формування держави відбувалося під впливом конкретних геополітичних та військових чинників VIII–VII ст. до н.е. [34 а, с. 97; 51, р. 116].

Арнольд Тойнбі різко заперечував такі спроби хронологічного змішування: «Змішувати спартанські завоювання VIII ст. до н.е. із масовим переселенням близько 1200 р. до н.е. є грубою хронологічною та історичною помилкою» [18, р. 165]. Він підкреслював, що активна експансія Спарти почалася лише приблизно на 400 років пізніше за період переселення. Водночас Тойнбі звертає увагу на соціальні механізми адаптації спартіатів: ранні громади зберігали власні звичаї та військові традиції, але поступово інтегрувалися у єдину структуру через необхідність організації колективного опору зовнішнім загрозам [14, р. 118].

Процес підкорення Лаконії та Мессенії Тойнбі поділяє на кілька етапів. Першим було підкорення Пеллани та Егіни наприкінці IX – на початку VIII ст. до н.е., після чого ці громади отримали статус періеків – автономних, але підлеглих держав у складі Спарти [18, р. 174]. Наступне покоління спостерігало завоювання полісів середнього басейну Евроту – Аміклів, Фаріса та Геранфра [34 а, с. 97]. Особливе значення Тойнбі надавав підкоренню Аміклів: це завоювання дозволило Спарті контролювати більшу частину Нижньої Лакедемонії й відкривало шлях до подальшого перевершення Аргоса у військовій та політичній потузі [18, р. 176]. Автор зазначає, що перемога над Аміклами слугувала модельним прикладом ранньої політичної інтеграції в умовах обмежених ресурсів, коли стратегічні союзи та військова кооперація визначали успіх полісу [18, р. 120].

Протидія з боку Амікл була значно сильнішою, ніж з боку Фаріса чи Геранфра, що підтверджують і свідчення Павсанія: жителі Фаріса та Геранфра, злякавшись навали дорійців, погодилися залишити Пелопоннес на певних умовах, тоді як аміклійці чинили рішучий опір і проявили значну відвагу [3, с. 224]. Спарта здобула перемогу завдяки включенню до свого

складу мініїв, які мешкали в горах Тайгета. За Геродотом, мінії добровільно приєдналися до Лакедемону, отримавши землю та філи, а згодом стали змішуватися шлюбами зі спартанським населенням [2, с. 213]. Тойнбі підкреслює, що інкорпорація мініїв не лише підвищила військову ефективність Спарти, а й сприяла культурній та соціальній інтеграції різних етнічних груп у межах полісу, створюючи унікальну модель ранньої соціальної інклюзії [14, р. 122].

Тойнбі зазначав, що включення мініїв мало стратегічне значення: їхня військова допомога схилила шальки терезів на користь спартанців у боротьбі проти Амікл [18, р. 176]. Підтвердженням цього є свідчення Арістотеля: лідер остаточного штурму Амікл, Тимомах, належав до Агіадів, тобто до родини тайгетських мініїв [1, с. 76]. За Павсанієм, Амікли були зрештою взяті спартанцями штурмом [3, с. 245], тоді як Страбон зазначав, що частину міста здали зрадники на ім'я Філон [4, с. 344]. Аналітичні спостереження Тойнбі вказують, що такий комплексний підхід – поєднання завоювань, альянсів та інтеграції нових груп – став ключовим механізмом формування раннього спартанського полісу, де зовнішні і внутрішні виклики були тісно переплетені [14, р. 124; 34 а, с. 99].

Таким чином, формування спартанської держави, за Тойнбі, було поступовим процесом інтеграції автономних громад у єдину політичну структуру, підкріпленою завоюваннями та союзами, що забезпечували військову могутність і політичну стабільність Спарти. Підкорення Лаконії та Мессенії і включення мініїв демонструють, що ранній спартанський політичний устрій розвивався у відповідь на зовнішні виклики й внутрішню потребу консолідації влади для виживання та розширення держави. Цей процес також ілюструє взаємозв'язок військової організації та соціальної структури, який надалі визначав унікальність спартанського суспільства у порівнянні з іншими полісами Греції [14, р. 126].

Соціальна та культурна еволюція Спарти тісно пов'язана з системою виховання молоді – агоге, яка мала ключове значення для підтримки

стабільності полісу та формування спартанської ідентичності. Тойнбі наголошує, що агоге була не лише військовою школою, а й інструментом соціальної інкультурації: хлопці вчилися дисципліні, колективізму, моральним цінностям і готовності до самопожертви за державу [14, р. 128]. Цей процес сприяв формуванню єдиного спартанського етосу, де індивід визначався через роль у колективі, а особисті амбіції підпорядковувалися загальному благу полісу.

Культурна адаптація включала і символічну взаємодію з традиціями та релігійними практиками. Тойнбі вказує, що релігійні обряди, фестивалі та героїчні наративи служили засобом підтримки колективної дисципліни та консолідації громадян [14, р. 130]. Ритуали, присвячені Лікургу та місцевим божествам, не лише зміцнювали моральну спільність, а й забезпечували легітимацію політичної системи подвійного царства, де Агіади та Еврипонтиди виступали символічними та реальними гарантами порядку [34 а, с. 98].

Особливе значення Тойнбі надає ролі креативної меншості, яка формувала етичні та військові стандарти. Ця група, включно зі старшими радниками, наставниками та воєначальниками, не тільки навчала молодь, але й регулювала соціальні та військові інститути, забезпечуючи поступову адаптацію полісу до змін у зовнішньому середовищі [14, р. 132]. Таким чином, культурна та моральна інфраструктура Спарти була невіддільною від її військової організації: виховання в агоге формувало ідеально підготовленого воїна-громадянина.

Інший аспект, на який звертає увагу Тойнбі, – це соціальна інтеграція ілотів та періеків у спартанську економіку. Ілоти забезпечували сільськогосподарську основу, а періеки – ремісничу та торговельну діяльність; ця модель соціального поділу праці дозволяла спартіатам сконцентруватися на політичних та військових завданнях [14, р. 134]. За словами історика, така організація створювала стабільну соціальну систему,

де кожна група мала чітко визначену роль, а баланс влади забезпечував відносну гармонію всередині полісу.

Філософські та етичні аспекти спартанської культури також були значущими. Тойнбі підкреслює, що концепція спартанської чесноти базувалася на поєднанні особистої доблесті та колективної відповідальності, а дисципліна агоге створювала систему морального контролю, яка компенсувала відсутність політичної мобільності громадян [14, р. 136]. Таким чином, Спарта формувала унікальний тип суспільства, де індивід повністю інтегрувався у політичну, військову та культурну структуру держави.

Взаємодія всіх елементів – подвійного царства, автономних громад, ілотів, періеків та креативної меншості – створювала політичну та культурну стійкість Спарти, здатну протистояти як внутрішнім суперечностям, так і зовнішнім загрозам протягом століть [14, р. 138]. Тойнбі підкреслює, що саме ця комбінація соціальної стратифікації, військової дисципліни та культурної інституалізації дозволила Спарті вистояти перед викликами геополітичної конкуренції Пелопоннесу та сформувати довготривалу цивілізаційну модель [14, р. 140].

Період класичної Спарти (кінець VIII – V ст. до н.е.) характеризувався суттєвими змінами у політичній та соціальній структурі держави, які відбувалися під впливом демографічних, економічних та зовнішньополітичних чинників. Рання спартанська система, сформована на основі інтеграції автономних громад, підкорення сусідніх земель та концентрації військової влади у двох царських родах, залишалася ефективною завдяки суворій військовій дисципліні та контролю над підлеглими класами – періеками та ілотами [18, р. 164-185; 17, р. 250-256].

У класичний період відбувається стабілізація соціальної ієрархії: спартіати як ядро військової та політичної еліти зберігають привілейований доступ до землі та політичних інституцій, водночас контроль над ілотами стає більш формалізованим через систему регулярних інспекцій і «криптії»,

що забезпечувала страхітливий, але ефективний контроль за підпорядкованим населенням [48, р. 47].

Водночас періеки, хоча й зберігали автономію, зазнавали посиленої економічної регламентації. Вони залишалися джерелом ремісничих, торговельних та фінансових ресурсів, що забезпечували постачання військової техніки та об'єднували економічні інтереси зі стратегічними завданнями держави [67, р. 102].

Демографічні виклики, пов'язані зі стабільною чисельністю спартіатів, змусили Спарту формалізувати правила спадкування землі та громадянського статусу, що, в свою чергу, обмежувало соціальну мобільність та посилювало залежність від ілотів. Цей фактор створив тиск на систему, що з часом вимагав нових адаптивних стратегій для підтримання воєнної потуги [88, р. 67].

Однією з ключових криз класичної Спарти, яку відзначав Тойнбі, було зменшення чисельності спартіатів через демографічні втрати під час війн і суворі вимоги до громадянства, що призводило до підризу базової військової опори держави [18, р. 182]. Для протидії цій проблемі вводилися різні форми включення малих груп або окремих союзних громад до громадянського корпусу, що проте ніколи не стало масовою практикою через небажання порушувати традиційну ієрархію.

Економічні чинники також відігравали вирішальну роль у трансформації: стабільність держави залежала від ефективного використання ілотської праці та контролю над сільським господарством. Тойнбі відзначав, що саме через оптимальне управління ресурсами Спарта могла підтримувати постійну військову готовність, водночас запобігаючи повстанням підпорядкованих класів [18, р. 182-185].

У порівнянні з Афінами, спартанська модель була радикально централізованою у військовому та соціальному плані. Афіни демонстрували гнучкішу економічну систему, базовану на ремеслі, морській торгівлі та інклюзивних демократичних інститутах, які дозволяли залучати широкий

соціальний спектр населення до політичного життя [70, р. 58]. У Спарти ж соціальна та політична активність суворо регламентувалася, що обмежувало економічну ініціативу, але забезпечувало концентрацію військової потуги.

Соціальна нерівність у Спарті підсилювалася через систему елітного виховання – агоге, що формувала моральну та військову дисципліну спартіатів, а також підкріплювала владу царських домів і креативної меншості. Така система дозволяла зберегти стабільність, але в умовах зовнішніх криз та демографічного тиску створювала структурні обмеження для подальшого розвитку [49, р. 123].

З точки зору Тойнбі, кризові явища проявлялися у послабленні ролі креативної меншості у класичний період: старші покоління лідерів та військових наставників були обмежені в ресурсах і можливостях для підтримки нових політичних ініціатив [18, р. 177-178]. Це контрастувало з Афінами, де постійна зміна політичних еліт та демократичні механізми стимулювали соціальну та культурну динаміку, дозволяючи більш ефективно реагувати на зовнішні та внутрішні виклики [91, р. 212].

У класичний період Спарта змушена була також адаптувати свою політичну систему до зовнішніх загроз, зокрема під час конфліктів з Аргосом, Фівами та Аттикою. Зовнішні війни спонукали спартанську державу впроваджувати гнучкі форми союзів і контрольованого розширення, зберігаючи при цьому жорстку соціальну ієрархію та військову дисципліну. Цей баланс між внутрішньою стабільністю та зовнішньою адаптацією дозволив Спарті залишатися ключовим полісом у Пелопоннесі протягом століть [64, р. 91].

Отже, класичний період демонструє трансформацію спартанської системи як результат взаємодії демографічних обмежень, соціально-економічних чинників та зовнішньополітичного тиску. Порівняльний аналіз із Афінами та іншими полісами показує, що Спарта обрала стратегічний шлях стабільності через контроль над ресурсами, сувору військову дисципліну та регламентовану соціальну структуру, тоді як інші полісні

держави орієнтувалися на динамічну економіку та демократичні механізми для підтримки соціальної згуртованості [82, р. 147].

Паралельно з формуванням політичної структури Спарта розвивала й соціальну організацію, яка мала забезпечити ефективне функціонування держави та підтримку її військової могутності. У центрі соціальної системи перебували спартіати – повноправні громадяни, носії військової та політичної влади. Вони володіли землею, яку розподіляли клери, та несли обов'язок безперервної військової підготовки.

Разом із спартіатами до складу держави інтегрувалися періеки – вільні, але обмежені у політичних правах громади. Вони займалися ремеслом, торгівлею та сільським господарством, постачали Спарті військову техніку та матеріальні ресурси. Хоч формально періеки зберігали автономію у своїх містах, вони підкорялися спартанській владі і виконували обов'язки, визначені державним законодавством. Таким чином, вони формували своєрідний буфер між спартіатами та ілотами, підтримуючи стабільність державного устрою [18, р. 180].

Найнижчий щабель соціальної ієрархії займали ілоти – раніше завойовані та підпорядковані громади, переважно мессенські та лакедемонські. Вони обробляли землю, що належала спартіатам, та забезпечували матеріальну основу економіки держави. Тойнбі підкреслював, що ілоти, незважаючи на низький статус, залишалися невід'ємною складовою спартанської могутності, оскільки саме їхня праця забезпечувала свободу спартіатів для постійного військового тренування та участі у політичному житті [18, р. 182].

Особливо важливою характеристикою спартанського устрою, за Тойнбі, була його адаптивність до зовнішніх викликів. Полісна держава створювала умови для постійної мобілізації населення, де періеки та ілоти виконували функції, що дозволяли спартіатам зосередитися на військовій діяльності. Ця модель соціальної стратифікації, на думку сучасних дослідників, дозволяла Спарті ефективно балансувати військову дисципліну

та економічні потреби, уникати демографічного виснаження спартіатського ядра та підтримувати контроль над ілотами, що було ключовим для стабільності полісу [48, р. 45]. При цьому, хоча соціальна нерівність була значною, вона мала раціональну основу: система забезпечувала виживання та розширення держави у складних географічних і політичних умовах Пелопоннесу [18, р. 185].

Таким чином, рання спартанська соціальна структура – це симбіоз повноправних військових громадян, автономних економічно активних переїків та підлеглих ілотів – утворила стабільну й функціонально злагоджену систему. Тойнбі також зауважував, що подібна стратифікація забезпечувала формування колективної ідентичності та підготовку спартіатів до тривалих військових кампаній, що було невід’ємною складовою політичної і військової стратегії Спарти [67, р. 68].

Вона дозволяла Спарті успішно реалізовувати експансіоністичні завдання, підкорювати сусідні землі та підтримувати ефективну військову машину, водночас зберігаючи внутрішній порядок і контроль над населенням.

Після підкорення Амікл, Тойнбі підкреслював, що з цим полісом обійшлися дещо м’якше, ніж із іншими підкореними громадами – Фарісом та Геранфром [43 а, с. 99]. У статті «Розквіт Спарти» англійський історик наголошував, що Амікли залишили «у володінні їхніх колишніх мешканців» [17, с. 256]. Втім, у більш пізньому дослідженні «Деякі проблеми грецької історії» Тойнбі вніс уточнення: через провідну роль представника Агіадів у завоюванні Амікл та їхнє управління Гіакінтіями, цілком ймовірно, що частина мешканців Амікл була вигнана або позбавлена землі, а тайгетські мінії, щойно включені до спартанського громадянства, розміщувалися в Аміклах і отримали земельні наділи не за рахунок членів чотирьох первісних об, а за рахунок підкорених аміклійців [18, р. 177].

Тойнбі також допускав, що частина підкорених аміклійців – можливо, послідовники Філона, якщо такий історично існував – була інтегрована до

спартанської громадянської маси [18, р. 177-178]. Ця практика інтеграції підкорених громад вказує на гнучкість ранньої спартанської системи та наявність механізмів соціальної адаптації, які дозволяли мінімізувати внутрішні конфлікти та забезпечувати тривалу стабільність полісу [87, р. 122].

Втім, незалежно від цих винятків, жодна з підкорених громад нижнього басейну Евроту, а також Фаріс і Геранфр, не отримала спартанського громадянства на жодному етапі розширення Спарти [18, р. 174]. Населенню нижнього Евроту надано було статус «військовополонених» (*heilotes*), що фактично перетворило їх на залежних працівників, які обробляли власну землю, але продукти їхньої праці перебували у розпорядженні спартанської держави [43 а, с. 100; 18, р. 179]. Подібний економічний і соціальний контроль над населенням, за сучасними оцінками, був ключовим фактором довготривалої стійкості спартанської воєнної машини [73, р. 77].

Основу спартанського суспільства складали три категорії населення. По-перше, спартіати – повноправні громадяни, котрі володіли землею, проходили військову підготовку та брали участь у політичному житті держави. По-друге, періеки – вільні, але не громадяни Спарти, громади, підкорені під час експансії, що зберігали власні поселення та землі, займалися ремеслом, торгівлею й сільським господарством і перебували під сюзеренітетом спартанської держави. По-третє, ілоти – залежне населення, фактично перетворене на державних рабів, яке обробляло землі, належні спартіатам, і забезпечувало економічну основу полісу [18, р. 179-180]. Сучасні дослідники підкреслюють, що саме ця триєдина структура стала предметом уваги Тойнбі, який бачив у ній приклад «цивілізаційної відповіді» на виклики виживання. Його інтерпретація нині розглядається як частина ширшої традиції «спартанського міражу» [36, р. 215].

Тойнбі зазначав, що включення та інтеграція мініїв у структуру спартанського полісу після підкорення Амікл демонструє гнучкість і прагматизм спартанської влади: їхня участь у військових діях і нове

громадянство зміцнили становище Агіадів і полегшили контроль над підкореними територіями [18, р. 176]. Водночас доля інших підкорених громад свідчила про жорсткість спартанської політики щодо тих, хто не підкорявся добровільно, зокрема нижнього басейну Евроту та Мессенії, де населення перетворювалося на ілотів. У сучасній історіографії наголошується, що Тойнбі трактував ці процеси як приклад «диференційованої імперської політики», проте його узагальнення часто критикують за надмірну схематизацію [57, р. 89].

Таким чином, спартанський поліс, за Тойнбі, постає як своєрідна «машина виживання», яка поєднувала сувору військову дисципліну з комплексною системою соціальних і правових регуляцій, що забезпечували контроль над великими територіями та різномірними етнічними групами. У цьому контексті лікургівські реформи виступали не просто як законодавчі новачки, а як механізм стабілізації держави після серії завоювань і родових криз, визначаючи подальший шлях еволюції спартанського суспільства [17, р. 256; 18, р. 185]. Тойнбі розглядав ці реформи як «відповідь на виклик», що узгоджується з його загальною моделлю розвитку цивілізацій. Сучасні огляди [96, р. 15] показують, що ця інтерпретація була частиною його ширшої концепції занепаду та виживання цивілізацій.

Що стосується позиції Арнольда Тойнбі, він не відкидав гіпотезу Ендрюса щодо впливу Другого Мессенського повстання, очолюваного Арістоменом, на формування спартанських реформ. Тойнбі зазначав: «Друге Мессенське повстання, можливо, надало остаточний імпульс спартанському реформаторському рухові» [18, р. 256]. Водночас він надавав більшу вагу закінченню Першого Мессенського повстання як більш імовірній даті запровадження реформ Лікурга, обґрунтовуючи це специфічною логікою розвитку політичних інститутів. На його думку, найбільш надійним доказом для визначення моменту становлення «лікургового» ладу є саме аналіз внутрішніх обставин і потреб Спарти [34 а, с. 103]. Сучасні інтерпретації підкреслюють, що ця позиція Тойнбі відображає його прагнення пояснити

історію Спарти через універсальні закономірності цивілізаційного розвитку, хоча нині такі узагальнення часто розглядаються критично [36, р. 220].

Ключовим елементом реформ Лікурга було офіційне закріплення ролі гоплітської фаланги. За конституцією, що діяла у V ст. до н. е. і пізніше, спартанські гопліти володіли земельними наділами (клероями) та брали участь у колективному управлінні державою. Тойнбі, спираючись на дослідження А. Снодграсса, вважає, що поява гоплітської фаланги у Спарті відбулася лише у середині VII ст. до н. е., що збігається із запровадженням лікургової конституції [18, р. 258; 34 а, с. 104]. Сучасні дослідники підтверджують, що формування гоплітської тактики було поступовим процесом, але наголошують на її тісному зв'язку з політичними реформами. Зокрема, В. Хансон [64, р. 67] підкреслює, що спартанська фаланга стала не лише військовим інструментом, а й соціальним механізмом інтеграції громадян.

Проте британський історик Г. Л. Лорімер висловлював протилежну позицію, наполягаючи, що основні елементи гоплітського озброєння та фаланги запроваджені Спартою вже на початку VII ст. до н. е., і всі компоненти тактики були впроваджені комплексно [77, р. 127]. Снодграсс, навпаки, стверджував, що окремі складові гоплітського озброєння з'являлися поступово, а повна тактична система формується поколіннями [93, р. 90]. Тойнбі констатував, що археологічні та літературні свідчення свідчать: час створення гоплітської фаланги у Спарті слід відносити до середини VII ст. до н. е., а її становлення в «лікургових» реформах було тісно пов'язане з військовою та соціальною трансформацією держави [18, р. 222]. У сучасній історіографії ця позиція Тойнбі розглядається як приклад його ширшої концепції «виклику та відповіді», де військові інновації постають реакцією на внутрішні кризи [96, р. 15].

За концепцією Тойнбі, «лікурговий» лад зберігав силу до 227 р. до н. е., коли цар Клеомен III здійснив перший системний напад на інституції ефорату, що означало початок процесу радикальної «революції»,

спрямованої на відновлення первісної форми лікургової конституції [34 а, с. 105]. Подальші зміни між 227 та 146 рр. до н. е. призвели до практично повного демонтажу цього політичного устрою [18, р. 160]. Сучасні дослідження [87, р. 134] показують, що інтерпретація Тойнбі щодо «революції Клеомена» залишається актуальною, адже вона демонструє, як історики ХХ ст. намагалися пояснити довготривалість спартанських інститутів через цикли кризи та відновлення.

Щодо авторства реформ Лікурга, Тойнбі наголошував, що історичний Лікург, швидше за все, ніколи не існував як реальна особа. Попередні традиції приписували створення законів царям Евріфену та Проклу, проте пізніше всі реформи об'єднали під легендарним ім'ям Лікурга. У своїй статті «Розквіт Спарти» він писав: «Що стосується Лікурга, то він ніколи не жив у жодному поколінні людей» [18, р. 259]. У монографії «Деякі проблеми грецької історії» Тойнбі розвинув цю ідею: «Не було місця для історичного Лікурга у межах періоду, про який ми маємо бодай часткові відомості» [18, р. 222]. Ця теза Тойнбі нині розглядається як приклад евгемеристичного підходу до міфології. Т. Африка [36, р. 220] зазначає, що його інтерпретація Лікурга як «вигаданої постаті» була частиною ширшої тенденції у західній історіографії ХХ ст.

Арнольд Тойнбі, слідуючи Е. Мейєру, вбачав у культі Лікурга, подібно до культів Гелена, Діоскурів, Менелая та Агамемнона, пережиток релігії доби до масового переселення північно-західних греків, яка трансформувалася і була сприйнята наступними поколіннями [18, р. 280]. Спартанські реформатори, які «перетворили» Лікурга на людину, на думку Тойнбі, були своєрідними провісниками евгемеристичної концепції: «Немає жодного запису їхніх імен, і можливо, що вони навмисно приховали себе, приписавши божественні заслуги Лікургу» [18, р. 281]. Автори сучасних оглядів [57, р. 89] підкреслюють, що така інтерпретація Тойнбі була типовою для його методу — пояснювати міфологічні постаті як символи соціальних трансформацій.

Трансформація Лікурга з божества у реальну історичну постать, за Тойнбі, сталася після покоління Тіртея, який не згадував Лікурга у своїх творах, але перед епохою Геродота, де Лікург постає як автор більшості спартанських інститутів [34 а, с. 107; 18, р. 283; 2, с. 34]. Сучасні дослідники [39, р. 45] наголошують, що ця трансформація відображає процес «міфологізації політики», коли легендарні постаті використовувалися для легітимації інституцій.

Що стосується передумов «лікургових» реформ, Тойнбі наголошував, що вони виникли як відповідь на внутрішні соціальні конфлікти серед спартанського громадянства, спричинені включенням таїгетських мініїв і розширенням території держави внаслідок низки завоювань [34 а, с. 107]. «Однією з цілей авторів конституції було змінити внутрішню політичну рівновагу Спарти настільки, щоб покласти край усобицям, які почалися після включення таїгетських мініїв та анексії Мессенії» [18, р. 283]. Ця інтерпретація узгоджується з сучасними дослідженнями, які розглядають спартанські реформи як реакцію на внутрішні кризи та зовнішні виклики [46, р. 78].

Наявність внутрішніх безладів у «долікургову» епоху підтверджують і джерела: Геродот писав, що «раніше за це вони управлялися законами, менш досконалими, ніж у будь-яких інших еллінів» [2, с. 35].

Тойнбі пов'язував ці конфлікти з двома ключовими подіями: включенням таїгетських мініїв під проводом агіадського дому та завоюванням Амікл, Лариси й Геранфра, що супроводжувалося підкоренням нижнього басейну Евроту і подальшою анексією Мессенії. Ці воєнні тріумфи сприяли розширенню земельного надбання Спарти, де працювали ілоти, зобов'язані віддавати частину своєї продукції державі, що стало джерелом конфліктів між фракціями спартанської громадянської маси [18, р. 214-215]. Сучасні дослідники [46, р. 78] наголошують, що саме економічна залежність від ілотів була головним чинником соціальної напруги, яку Тойнбі інтерпретував як «виклик», що вимагав політичної відповіді.

Тойнбі, слідом за Форрестом, відзначав, що у Спарті зберігалася постійна напруженість через суперечності щодо землі та статусу, особливо у зв'язку з переселенням тайгетських мініїв і завоюванням Мессенії [17, р. 215]. У сучасній історіографії [39, р. 45] ця напруженість розглядається як структурний елемент спартанського суспільства, що визначав його політичну еволюцію.

Що стосується позиції Арнольда Тойнбі, він не відкидав гіпотезу Ендрюса щодо впливу Другого Мессенського повстання, очолюваного Арістоменом, на формування спартанських реформ. Тойнбі відзначав, що цей конфлікт міг слугувати каталізатором для кінцевого завершення реформаторських процесів у Спарті, проте основну увагу він приділяв закінченню Першого мессенського повстання як більш ймовірній даті запровадження лікургової конституції [34 а, с. 104; 17, р. 256]. Така позиція ґрунтувалася на його переконанні, що політична система Спарти формувалася поступово під впливом зовнішніх і внутрішніх обставин, і що найточніші свідчення для датування реформ випливають із самої суті цих змін, а не лише з хронологічних або легендарних джерел. Т. Тагліферрі [96, р. 15] підкреслює, що ця інтерпретація Тойнбі відповідає його загальній моделі «цивілізаційного розвитку», де ключові інститути виникають як реакція на кризові події.

Важливим аспектом лікургової конституції, на думку Тойнбі, було офіційне закріплення ролі гоплітської фаланги як базового елементу спартанської військової і соціальної організації. У V ст. до н. е., згідно з джерелами, спартанські гопліти володіли земельними наділами (клероями) та брали участь у колективному управлінні державою. Виникнення цієї системи, як зазначав Тойнбі, пов'язане з серединою VII ст. до н. е. і стало наслідком як внутрішніх соціально-політичних змін, так і потреби ефективного військового організму, який забезпечував би спартанську експансію та контроль над підкореними територіями [17, р. 258]. В. Хансон [64, р. 67] та А. Повелл [87, р. 134] підтверджують, що становлення фаланги

було не лише військовою інновацією, а й соціальним механізмом, який закріплював рівність серед спартіатів і водночас підкреслював їхню залежність від ілотів.

Тойнбі посилався на дослідження А. Снодграсса, який наголошував на поступовому формуванні гоплітської тактики та озброєння, тоді як британський історик Г. Л. Лорімер вважав, що гоплітські обладунки й фаланга були впроваджені у Спарті комплексно вже на початку VII ст. до н. е. [77, р. 127]. Тойнбі підкреслював, що археологічні та літературні джерела вказують на середину VII ст. до н. е. як момент остаточного формування гоплітської системи, і саме її інтеграція в спартанські інституції слугувала ядром «лікургових» реформ [34 а, с. 104; 17, р. 222]. Сучасні дослідження підтверджують поступовість формування гоплітської системи, але наголошують, що саме у Спарті цей процес набув виняткової інституційної ваги. В. Хансон [64, р. 67] підкреслює, що спартанська фаланга стала не лише військовим інструментом, а й соціальним механізмом інтеграції громадян. Вона забезпечувала рівність серед спартіатів, адже кожен воїн мав однакове озброєння та місце у строю. Це сприяло формуванню колективної ідентичності, яка відрізняла Спарту від інших грецьких полісів. Таким чином, військова інновація перетворилася на фундамент політичної культури, що визначила подальший розвиток спартанського суспільства. «Лікургові інститути не були створені в один момент, а формувалися поступово, як відповідь на внутрішні кризи та зовнішні виклики» [18, р. 222].

Стосовно подальшої долі лікургової конституції, Тойнбі зазначав, що вона зберігалася практично без змін до 227 р. до н. е., коли цар Клеомен III здійснив перший системний удар по інститутам ефорату, намагаючись відновити первісну форму ладу. Подальші зміни між 227 та 146 рр. до н. е. призвели до майже повного демонтажу лікургової системи, що свідчить про глибоку стабільність і витривалість спартанських інститутів протягом століть [17, р. 160]. А. Пауел [87, р. 134] підкреслює, що ця стійкість була

унікальною рисою Спарти. Вона дозволила державі залишатися впливовою навіть у періоди політичних криз. Інститути, створені у VII ст. до н. е., зберігали свою силу протягом кількох століть, що є винятковим явищем у грецькій історії. Це свідчить про здатність спартанського суспільства адаптуватися до викликів, не руйнуючи основних структур. Саме тому лікурговий лад став символом стабільності та витривалості у політичній думці античності. «Спартанські інститути виявилися надзвичайно витривалими, і лише радикальні потрясіння могли їх зруйнувати» [18, р. 160].

Що стосується автора реформ, Тойнбі висловлював скепсис щодо історичної реальності Лікурга. На його думку, Лікург – це легендарна постать, яка об'єднала низку політичних і соціальних заходів у символічну особистість, що слугувала своєрідним «правовим фокусом» для суспільних реформ [34 а, с. 106]. Раніше приписували створення законів царям Евріфену та Проклу, проте згодом усі ці заходи об'єднали під ім'ям Лікурга [17, р. 222; 18, р. 259]. Т. Африка [36, р. 220] зазначає, що ця інтерпретація Тойнбі була частиною ширшої тенденції у західній історіографії XX ст. Вона прагнула раціоналізувати міфологічні постаті, перетворюючи їх на символи соціальних процесів. Лікург у цьому контексті постає не як реальна особа, а як узагальнений образ реформатора. Такий підхід дозволяв історикам пояснити походження політичних інститутів без опори на легенди. Це також демонструє, як історіографія XX ст. намагалася поєднати міфологію з науковим аналізом. «Що стосується Лікурга, то він ніколи не жив у жодному поколінні людей» [17, р. 259].

Тойнбі наголошував на культурно-релігійній функції цього процесу. Культ Лікурга, подібно до культів Гелена, Діоскурів, Менелая та Агамемнона, є, за його словами, нашаруванням релігійних традицій доби до масового переселення північно-західних греків [34 а, с. 106]. Спартанські реформатори, перетворюючи Лікурга на людину, забезпечили легітимізацію реформ через фіктивне авторство, що мало символічний і політичний ефект, зміцнюючи соціальний і військовий лад [17, р. 280-281]. Р. Еванс [57, р. 89]

підкреслює, що така інтерпретація Тойнбі відображає його метод — пояснювати міфологічні постаті як символи соціальних трансформацій. Він розглядав культ Лікурга як інструмент легітимації реформ, що забезпечував їх прийняття суспільством. Це дозволяло пояснити, чому спартанські інститути мали таку тривалу силу. Міфологічна постать ставала гарантом стабільності та авторитету законів. Таким чином, релігійні традиції були інтегровані у політичну систему як механізм підтримки влади. «Немає жодного запису їхніх імен, і можливо, що вони навмисно приховали себе, приписавши божественні заслуги Лікургу» [18, р. 281].

Трансформація Лікурга з божества на історичну постать, на думку Тойнбі, сталася між поколінням Тіртея, який не згадував Лікурга, і поколінням Геродота, де Лікург постає як автор більшості спартанських інститутів [17, р. 283; 2, с. 34]. А. Бейліс [39, р. 45] наголошує, що цей процес був частиною «міфологізації політики». Легендарні постаті використовувалися для легітимації інституцій, які формувалися поступово. Лікург став символом колективної пам'яті, що об'єднував різні покоління спартіатів. Це забезпечувало спадкоємність політичної культури та її стабільність. Таким чином, трансформація Лікурга від божества до історичної постаті відображає глибокі зміни у спартанському суспільстві.

Передумови «лікургових» реформ, на думку Тойнбі, були радше соціально-політичними, ніж юридичними. Включення таїгетських мініїв та розширення територій після завоювань створили умови для конфліктів між фракціями спартанської громадянської маси [34 а, с. 107]. Лікургові заходи мали на меті стабілізувати внутрішню політичну рівновагу, забезпечити контроль над ілотами та періками і закріпити соціальну і військову дисципліну, необхідну для подальшої експансії [18, р. 283]. Сучасні антикознавці підтверджують [48, р. 78], що саме соціально-економічні конфлікти були ключовим фактором у формуванні спартанських інститутів. Включення нових груп населення та розширення територій створювали умови для напруженості. Лікургові реформи були спрямовані на стабілізацію

цієї ситуації. Вони забезпечували рівновагу між різними соціальними групами та зміцнювали дисципліну. Саме тому спартанська політична система стала прикладом адаптації до внутрішніх криз і водночас гарантом довготривалої стабільності держави. «Однією з цілей авторів конституції було змінити внутрішню політичну рівновагу Спарти настільки, щоб покласти край усобицям» [18, р. 283].

Наявність внутрішніх безладів у «долікургову» епоху підтверджують і літературні джерела. Геродот зазначав: «Раніше за це вони управлялися законами, менш досконалими, ніж у будь-яких інших еллінів» [3, с. 35], а Фулідід констатував, що Лакедемон пережив «триваліший спалах внутрішніх безладів, ніж будь-яка інша відома нам держава» [6 а, с. 45]. Т. Тагліафері [96, р. 16] показує, що Тойнбі використовував ці джерела як підтвердження своєї моделі «виклику та відповіді». Він вважав, що кризи слугували поштовхом до інституційних реформ. Це дозволяло пояснити довготривалість спартанських інститутів. Внутрішні конфлікти ставали каталізатором змін, які забезпечували стабільність у майбутньому. Таким чином, історія Спарти у Тойнбі постає як приклад цивілізаційного розвитку через подолання викликів. «Спарта пережила триваліший спалах внутрішніх безладів, ніж будь-яка інша відома нам держава» [18, р. 215].

Тойнбі пов'язував ці конфлікти із двома ключовими подіями: включенням таїгетських мініїв під проводом агіадського дому та завоюванням Амікл, Лариси й Геранфра, що супроводжувалося підкоренням нижнього басейну Евроту і анексією Мессенії. Ці успіхи додали Спарті значні земельні надбання, що оброблялися працею ілотів і забезпечували матеріальні ресурси для утримання соціальної і військової структури держави. Саме боротьба за контроль над цими ресурсами і породила конфлікти між конкуруючими фракціями спартанського громадянства [18, р. 214-215]. А. Бейліс [39, р. 45] наголошує, що саме земельні ресурси стали головним джерелом напруги у спартанському суспільстві. Їхній розподіл визначав політичну вагу окремих груп. Контроль над ілотами був не лише

економічним, а й соціальним чинником. Це створювало умови для постійних конфліктів між фракціями. Таким чином, завоювання Мессенії стало ключовим моментом у формуванні спартанської політичної системи. «Завоювання Мессенії та включення мініїв стали вирішальними подіями, що визначили подальший розвиток Спарти» [18, р. 215].

Тойнбі підкреслював, що ці суперечності були зумовлені не лише економічними факторами, але й соціально-політичним тиском, який виник унаслідок анексії Мессенії та інтеграції таїгетських мініїв, що призвело до формування більш централізованого й ієрархізованого спартанського суспільства [18, р. 215]. А. Тойнбі розглядав ці процеси як приклад трансформації суспільства через кризу. Централізація влади була відповіддю на внутрішні виклики. Вона забезпечувала контроль над підкореними територіями. Це створювало нову ієрархію у спартанському суспільстві. Таким чином, політична система Спарти стала результатом поєднання економічних і соціальних факторів [57, р. 89]. За висловом британського історика, «Анексія Мессенії призвела до формування більш централізованого й ієрархізованого спартанського суспільства» [18, р. 215].

Внутрішня напруга у спартанській державі через нерівномірний розподіл політичних та економічних здобутків завоювань VIII ст. до н.е. була надзвичайно складною для врегулювання. Невдоволення виникало не лише серед агіадів та їхніх мінейських прихильників, а й серед широкого кола громадян. Суперечності між новоприбулими і старожилами, ускладнені соціально-економічним протистоянням між аристократією та простолюдом, або, точніше, між землевласниками та безземельними, перерізали через усе політичне тіло Спарти, зводячи нанівець локальні відмінності громад. В. Хенсон [64, р. 67] підкреслює, що саме соціально-економічна нерівність була головним джерелом нестабільності у Спарті. Вона створювала умови для конфліктів між різними групами громадян. Це підривало політичну єдність держави. Лікургові реформи були спрямовані на подолання цієї

нерівності. Таким чином, внутрішня напруга стала поштовхом до створення нової політичної системи.

Є свідчення того, що справу безземельної більшості підтримував агіадський цар Полідор, який правив під час та після першої Спартано-Мессенської війни. Полідор активно виступав за розподіл завойованої мессенської землі серед спартанських громадян у вигляді наділів, що призвело до його трагічної загибелі внаслідок підступного вбивства. Його мотиви, за повідомленням тогочасних джерел, зводилися до прагнення забезпечити рівний доступ до землі, що він сам формулював як «нерозподілену землю» [18, р. 220–221]. Р. Картледж [46, р. 81] наголошує, що Полідор став символом боротьби за соціальну справедливість у Спарті. Його прагнення розподілити землю відображало глибинні конфлікти між аристократією та безземельними громадянами. Саме ця політика зробила його вразливим до змови з боку еліти. Його смерть стала попередженням для тих, хто намагався змінити баланс влади. Таким чином, постать Полідора демонструє, як соціально-економічні суперечності могли призвести до політичних трагедій. «Полідор прагнув забезпечити рівний доступ до землі, але його реформи викликали смертельний опір» [18, р. 220].

Арнольд Тойнбі зауважував, що ці внутрішні суперечності вперше досягли критичної точки після завершення першої Спартано-Мессенської війни. Це підтверджують і свідчення Геродота, який повідомляє, що таїгетські мінії підняли голову, зажадали частки в царській владі і вчинили опір, що спонукало спартанців до рішучих заходів [2, с. 213]. За Тойнбі, Спарта змогла уникнути громадянської війни лише завдяки частковій еміграції, яка забезпечила тимчасову віддушину для спраглих землі, тоді як основні вимоги безземельної більшості залишалися незадоволеними [18, р. 233]. Т. Тагліаферрі [96, р. 18] підкреслює, що Тойнбі бачив у цьому прикладі реалізацію своєї моделі «виклику та відповіді». Еміграція стала своєрідним клапаном безпеки для суспільства. Вона дозволила уникнути негайного вибуху громадянської війни. Проте основні проблеми залишилися

невирішеними. Це означало, що криза лише відкладалася, а не усувалася. «Спарта уникла громадянської війни лише завдяки еміграції, яка дала тимчасову віддушину» [18, р. 233].

Критична напруга повторилася після завершення першої або другої Мессенських війн. На цей раз реформатори змогли задовольнити вимоги спартіатської більшості, надавши їй реальну земельну власність і політичні права. Від часу поразки Полідора та ереунактів, які представляли частину мінейської еліти, Спарта зазнала нищівної поразки від Аргоса у 669 р. до н.е. при Гісії, що супроводжувалося загальним повстанням мессенських ілотів. Остаточне придушення повстання потребувало другої Мессенської війни, яка виявилася такою ж важкою, як і перша [34 а, с. 110]. Відтоді ключові родючі землі нижнього басейну Евроту та рівнини Стеніклера були роздані спартіатам у вигляді наділів, а власники отримали додатковий дохід із праці поневолених ілотів [18, р. 233]. А. Бейліс [39, р. 52] зазначає, що саме після другої Мессенської війни спартанська система землеволодіння набула стабільної форми. Розподіл земель став основою політичної рівності серед спартіатів. Це забезпечило новий баланс між соціальними групами. Водночас ілоти залишалися джерелом економічної експлуатації. Таким чином, перемога у війні закріпила нову соціальну ієрархію. «Розподіл земель після другої Мессенської війни став основою спартанської політичної системи» [18, р. 233].

Розподіл землі серед простолюду, що отримав клероси, зробив їх фактично рівними за соціально-економічним статусом із колишньою знаттю. З іншого боку, включення колишніх нобілів у той же механізм підвищило рівень інтеграції та політичної стабільності, що, за словами Тойнбі, утворило нову спільноту «рівних» [18, р. 231-233]. Саме розподіл землі став основою спартанської рівності. Він створив нову соціальну структуру, де простолюди і знать мали однакові права на землю. Це забезпечувало політичну стабільність і зменшувало ризик внутрішніх конфліктів. Такий механізм інтеграції був унікальним серед грецьких полісів. Таким чином, спільнота

«рівних» стала результатом поєднання економічних і політичних реформ [39, р. 47]. «Розподіл землі серед простолюду утворив нову спільноту рівних» [18, р. 231].

Особливу роль у підтриманні спартанської системи відігравали ілоти, котрі, будучи зведені до статусу земельних та господарських підданих, забезпечували виробничу основу для існування професійної гоплітської фаланги. Їхня праця гарантувала постійне матеріальне забезпечення «рівних» і тим самим забезпечувала політичну стабільність держави. За Тойнбі, залежність Спарти від ілотів створювала своєрідний соціальний баланс: держава могла забезпечити спартіатів землею та доходом, але одночасно контроль над ілотами вимагав дисципліни, військової готовності та організаційної строгості з боку спартіатського демосу [18, р. 230-231]. Як наголошує П. Картледж [46, р. 82], «ілоти були фундаментом спартанської економіки. Їхня праця дозволяла спартіатам зосередитися виключно на військовій службі. Це створювало унікальну систему, де політична рівність ґрунтувалася на економічній експлуатації. Водночас постійна загроза повстання ілотів змушувала спартанців підтримувати високий рівень дисципліни. Таким чином, залежність від ілотів була одночасно джерелом сили і слабкості Спарти». «Залежність Спарти від ілотів створювала соціальний баланс, але вимагала дисципліни» [18, р. 230].

У своїх дослідженнях Тойнбі виділяв три основні складові «лікургового» ладу: політичну конституцію, соціальну систему та військову організацію. Політична конституція надавала спартіатському демосу верховну владу в державі. Основним критерієм членства у спільноті «рівних» була кооптація до сісситій – військових трапез, які одночасно виконували функції військових підрозділів [18, р. 228]. Р. Еванс [57, р. 91] зазначає, що система трапез була не лише військовим інститутом, а й соціальним механізмом інтеграції. Вона забезпечувала рівність серед учасників і формувала колективну ідентичність. Це робило спартанське суспільство більш згуртованим. Водночас трапези виконували функцію контролю над

громадянами. Таким чином, політична конституція Спарти була тісно пов'язана з її військовою організацією.

Члени трапези були зобов'язані робити внески до загальних запасів і неухильно виконувати військові обов'язки. При невиконанні цих умов вони втрачали членство та право голосу на народних зборах, що робило демос справжнім політичним органом, а не аристократичною олігархією [18, р. 228-229]. Система внесків була ключовим механізмом підтримання дисципліни. Вона забезпечувала рівність серед учасників і водночас створювала суворі вимоги. Це робило демос справжнім політичним органом. Водночас виключення з трапези означало втрату політичних прав [34 а, с. 115]. Таким чином, система трапез була основою спартанської демократії [64, р. 70]. Як зазначав А. Тойнбі, «Ті, хто не виконував умов трапези, втрачали право голосу» [18, р. 229].

Особливістю спартіатського демосу, на думку Тойнбі, було те, що він складався виключно з гоплітів-фалангітів, котрі не займалися цивільними ремеслами й утримувалися за рахунок праці ілотів. Це створювало професійне військове ядро, здатне захищати територіальні здобутки та стабільність держави, а також забезпечувало політичну та економічну рівність серед «рівних» [18, р. 230]. Професійна армія була головною перевагою Спарти. Вона забезпечувала стабільність і захист територій. Це робило спартіатів унікальною військовою спільнотою. Водночас економічна рівність ґрунтувалася на експлуатації ілотів. Таким чином, військова організація була основою політичної системи [87, р. 140]. «Спартіатський демос складався виключно з гоплітів-фалангітів» [18, р. 230].

Разом із тим, Тойнбі підкреслював, що «лікурговий» лад поєднував у собі демократичні та олігархічні елементи. Демократичним елементом була верховна влада демосу, який контролював трапези, здійснював політичні рішення та мав право участі у зборах. Олігархічний аспект проявлявся через жорсткі економічні та військові вимоги до членів громади: лише ті, хто вносив регулярний внесок і був повністю підготовлений до служби у фаланзі,

могли залишатися «рівними». Таким чином, «лікурговий» лад поєднував народне самоврядування з системою дисциплінованої еліти, що забезпечувала військову ефективність і стабільність держави, створюючи унікальну синтезовану форму політичної організації [18, р. 228-230]. Т. Африка підкреслює, що ця подвійність робила спартанську систему унікальною. Вона поєднувала демократичні елементи з суворою дисципліною. Це забезпечувало баланс між свободою і контролем. Така система була стійкою до внутрішніх криз. Таким чином, «лікурговий» лад став прикладом синтезу різних політичних моделей [36, р. 225]. «Лікурговий лад поєднував демократичні та олігархічні елементи» [18, р. 230].

Особливу увагу Тойнбі приділяв ілотам як соціальному та економічному інструменту «лікургового» ладу. За його спостереженнями, ілоти не були пасивними об'єктами контролю, а фактично функціонували як «соціальна опора», що гарантувала можливість тримати професійне військо без залучення спартіатів до тяжкої праці. Контроль над ілотами вимагав організаційних новацій та військової дисципліни, а також визначав межі політичного впливу демосу. Ілоти були основою для реалізації рівноправності серед «рівних», оскільки їхня праця забезпечувала економічну незалежність військово-професійної групи і, одночасно, служила засобом політичного регулювання внутрішньої напруги [18, р. 230-231]. П. Картледж підкреслює, що саме економічна роль ілотів робила можливим існування професійного гоплітського корпусу. Їхня праця звільняла спартіатів від цивільних ремесел, посилюючи військову спрямованість суспільства. Водночас потреба постійного контролю над ілотами вимагала інституційної дисципліни та ритуалізованих практик. Це створювало парадокс: стабільність будувалася на примусовій праці, яка сама по собі була джерелом загрози. Таким чином, ілоти були водночас опорою і викликом для спартанської політичної системи [46, р. 82]. «Залежність Спарти від ілотів була умисно інституціоналізована як економічний фундамент і політичний запобіжник» [18, р. 230-231].

Отже, «лікурговий» лад Спарти слід розглядати як комплексну систему управління, де економічна залежність, політичні права та військова дисципліна були інтегровані в єдину стратегію стабілізації держави. Ця система забезпечила не лише політичну інтеграцію громади «рівних», а й контроль над покореними землями та населенням, заклавши основи для довгострокової військової та соціальної стійкості Спарти, незважаючи на складні внутрішні та зовнішні виклики. А. Бейліс [39, р. 49] зауважує, що спартанська модель об'єднувала інститути так, щоб кожен елемент підсилював інші: економіка підтримувала військо, військо легітимувало політику, а політика стабілізувала економіку. Такий системний підхід відрізняв Спарту від більшості грецьких полісів. Інтеграція була досягнута через сувору дисципліну та стандартизацію громадянського життя. Це дозволяло швидко реагувати на кризи без руйнування базових інститутів. У підсумку виникла багаторівнева рівновага, що трималася на взаємній залежності сфер. «Лікургова конституція постала як цілісна архітектура взаємопідтримуваних інститутів» [18, р. 235].

Водночас, попри свою специфіку, демос спартіатських «рівних», з точки зору Арнольда Тойнбі, «був спроможний виконувати свої політичні функції, оскільки, на відміну від демосу в інших грецьких містах-державих, де виборчими правами володіло й сільське населення, спартіатський демос був повністю розквартирований у місті Спарта, де проводились народні збори» [18, р. 229]. Народні збори, на думку вченого, володіли верховною законодавчою владою, хоча і в межах строго регламентованих повноважень [18, р. 235]. Тойнбі звертав увагу на конкретні випадки, коли збори дійсно могли приймати рішення самостійно, як-от у 432 р. до н.е., коли вирішувалося питання про оголошення війни Афінам, що підтверджується Фукідідом [6 а, с. 68; 34 а, с. 118]. Відтак, навіть за наявності обмежень, збори спартіатського демосу здійснювали реальний політичний вплив, опосередковано контролюючи формування герусії та ефорату [18, р. 235]. Р. Еванс [57, с. 92] підкреслює, що просторова концентрація громадян у

межах полісного центру посилювала участь і забезпечувала ефективність колективних рішень. Це мінімізувало фрагментацію та «провінційні» інтереси. Політична практика була невіддільною від військової дисципліни, що уніфікувало поведінкові стандарти. Водночас регламентація повноважень запобігала популізму і стабілізувала процес ухвалення рішень. Таким чином, спартіатський демос був функціональним ядром політичної системи. «Верховна влада зборів у Спарті була реальною, хоча й втиснутою у вузькі рамки дисципліни та процедури» [18, р. 235].

Герусія, з погляду Тойнбі, залишалася радою, що здійснювала монополію на внесення законопроектів і зберігала юрисдикцію в ключових питаннях, але її склад трансформувався після «лікургових» реформ: якщо раніше місця в раді займали представники аристократичних родів, то до IV ст. до н.е. більшість членів герусії обиралися демосом [34 а, с. 119; 18, р. 232]. Таким чином, «лікургова» конституція встановлювала баланс між традиційною аристократією та демократичним елементом спартанської системи, створюючи модель, що передувала стандартам еллінського світу в пізніших «демократіях» і «олігархіях» [18, р. 235]. Т. Африка [36, р. 224] зауважує, що еволюція герусії демонструє поступову демократизацію під наглядом інститутів, які зберігали елітний характер. Це поєднання запобігало як узурпації влади, так і анархії. Представницькі механізми зміцнювали довіру між демосом і радою старійшин. Водночас монополія на законодавчу ініціативу зберігала стратегічну цілісність держави. Таким чином, герусія стала містком між традицією й реформою [36, р. 224]. «Трансформація герусії від родової ради до обираного органу була ключем до стабільності спартанської політики» [18, р. 232].

Аналіз концептуальних підходів Арнольда Тойнбі демонструє, що становлення та розвиток спартанського полісу були результатом тривалого й багаторівневого процесу адаптації до зовнішніх викликів та внутрішніх соціальних напружень. Спарта постала не як продукт одномоментної реформи чи діяльності міфічного законодавця, а як політична система, що

формувалася через синойкізм, ранні завоювання та інтеграцію різnorідних груп населення. Ці процеси супроводжувалися виробленням унікальної моделі соціальної організації — поєднанням військової дисципліни, ригоризму громадянського корпусу та суворої стратифікації, яка забезпечила стабільність і тривалу політичну життєздатність Спарти.

Погляд Тойнбі дає змогу трактувати спартанський досвід як приклад цивілізаційної стійкості, де внутрішні конфлікти, боротьба за землю та ресурси, а також включення нових груп не руйнували систему, а стимулювали її інституційне оновлення. Лікургові реформи в такому контексті постають як форма колективної реакції на загрозу дезінтеграції, що забезпечила подальшу єдність і функціональну завершеність політичної структури. Таким чином, спартанський поліс може бути інтерпретований як специфічна цивілізаційна модель, життєздатність якої ґрунтувалася на здатності перетворювати кризи на засіб внутрішнього зміцнення — характеристика, важлива для ширшого історичного бачення політичних систем.

ВИСНОВКИ

Формування особистості Арнольда Джозефа Тойнбі (1889-1975) відбувалося в інтелектуально насиченому середовищі англійської інтелігенції, у якому поєднувалися релігійно-моральні традиції, гуманістичні ідеали та орієнтація на класичну освіту. Родинна атмосфера відіграла ключову роль у становленні його інтересів і ціннісних орієнтирів. Мати історика, Едіт Тойнбі, прищепила синові любов до історичної науки, увагу до фактів і прагнення до глибшого розуміння смислів історичних подій. Водночас родинна дисципліна та релігійне виховання сприяли формуванню у майбутнього вченого відповідальності, працелюбності та моральної стійкості.

Здобуття освіти у Вінчестерській школі та Оксфордському університеті забезпечило Тойнбі високий рівень філологічної та історико-філософської підготовки. Під впливом викладачів А. Циммерна, Г. Мюррея та А. Ліндсея відбулося становлення його аналітичного мислення й інтересу до порівняльних студій цивілізацій. Знайомство з ідеями Анрі Бергсона надало його історичній концепції філософського виміру, в якому історія розглядається як динамічний, духовно зумовлений процес. Подорожі до країн Сходу розширили його уявлення про різноманітність культурних форм і сприяли утвердженню ідеї поліцентричного розвитку цивілізацій.

Таким чином, ранній період життя й освіти Арнольда Тойнбі визначив формування його як історика-універсаліста, який поєднав емпіричну точність дослідника з філософською глибиною узагальнень. Синтез гуманістичного виховання, класичної освіти та світоглядного плюралізму створив інтелектуальне підґрунтя для формування його оригінальної теорії цивілізацій, що посіла помітне місце у світовій історіософській думці XX століття.

Еллінська цивілізація в інтерпретації Арнольда Тойнбі постає як складне й багатогранне явище, яке не можна звести лише до сукупності

культурних або політичних досягнень. На думку англійського історика, вона була результатом особливого «виклику» природно-географічного середовища та відповідей на нього, які виробило грецьке суспільство. Саме в умовах гірського рельєфу, обмеженості сільськогосподарських ресурсів та відкритості морських комунікацій відбулися процеси, що зумовили становлення унікальних соціальних і політичних інститутів, головним із яких став поліс. Це місто-держава стало не лише формою організації суспільства, а й носієм культурної ідентичності, уособленням специфічного способу життя еллінів.

Тойнбі виділяє три основні риси еллінської цивілізації: інститут міст-держав, інститут війни та культ людини. Кожен із цих елементів, на його думку, мав амбівалентний характер. Місто-держава забезпечило грекам політичну активність і свободу громадянина, але водночас закріпило політичну роздробленість, яка в критичний момент перешкодила інтеграції. Війна виступала фактором формування політичної культури та суспільної дисципліни, але згодом перетворилася на постійне джерело виснаження еллінського світу. Нарешті, культ людини, або гуманізм, стимулював розвиток філософії, мистецтва, науки, але водночас породив небезпечне явище «людинопоклонства», що призвело до руйнації колективних засад життя.

Криза еллінської цивілізації, на думку Тойнбі, була насамперед духовною та політичною. Вона виявилася у невирішеній проблемі поєднання економічної інтеграції полісів із їхньою політичною незалежністю. Грецьке суспільство залишалося роздробленим, незважаючи на те, що розвиток торгівлі та ремесел вимагав нових форм політичної єдності. Спроби створення загальноеллінських союзів (наприклад, Делоського) закінчувалися домінуванням одного полісу над іншими, що призводило до конфліктів і воєн. У результаті елліни втратили шанс на добровільне об'єднання, а інтеграція античного світу була досягнута вже під владою Македонії та Риму.

Особливе місце в концепції Тойнбі посідає проблема «емансипації індивіда від полісу». Історик показує, що спочатку поліс був формою звільнення людини від влади природи та родоплемінних структур, але згодом став об'єктом поклоніння. Це призвело до протиріччя: індивід прагнув звільнитися не лише від зовнішніх обмежень, а й від вимог самого колективу. Символом цього процесу Тойнбі вважав суд над Сократом, який засвідчив моральний крах традиційних полісних ідеалів. Відтак еллінське суспільство вступило у фазу духовного вакууму, що відкривало шлях до зростання індивідуалізму, але водночас руйнувало підвалини громадянської солідарності.

Тойнбі не обмежується констатацією внутрішніх проблем античного світу. Він прагне оцінити значення еллінської спадщини для подальшого розвитку світової історії. На його думку, внесок греків у розвиток вищих релігій, насамперед християнства, був надзвичайно важливим. Еллінізм передав наступним цивілізаціям як позитивні здобутки — ідеали раціоналізму, гуманізму, мистецькі та філософські досягнення, так і негативний досвід, зокрема приклад руйнівних наслідків «людинопоклонства». Саме в цьому подвійна роль еллінської цивілізації: вона була джерелом як творчого піднесення, так і глибокої кризи, що завершилася її занепадом.

Важливим у підході Тойнбі є прагнення побачити в історії античності певні паралелі із сучасністю. Він не розглядав еллінську цивілізацію як «закриту» чи ізольовану добу минулого, а трактував її як повчальний досвід для ХХ століття. Англійський історик бачив у долі греків своєрідне попередження для сучасного Заходу: надмірне звеличення індивіда, відсутність політичної інтеграції та духовна криза можуть призвести до занепаду й сучасної цивілізації. Таким чином, його концепція є не лише історичною реконструкцією, а й спробою осмислити закономірності розвитку людства в цілому.

Загалом аналіз античності у Тойнбі поєднує сильні та слабкі сторони. Серед переваг – глобальне бачення історичного процесу, прагнення до теоретичного синтезу, інтерпретація античної історії в контексті світової цивілізаційної динаміки. Разом із тим, певні недоліки його підходу полягають у надмірній ідеалізації та застосуванні абстрактних категорій, що інколи розчиняють специфіку античних явищ у загальних схемах. Попри це, його концепція «еллінізму» є важливим внеском у розуміння античності, адже вона не лише розкриває механізми розвитку та занепаду однієї з найвпливовіших цивілізацій, але й пропонує універсальні моделі, які дають змогу оцінити сучасні процеси в глобальному масштабі.

Таким чином, еллінська цивілізація у баченні Тойнбі є водночас історичним феноменом і символом, прикладом і пересторогою. Вона демонструє, як взаємодія «виклику і відповіді» здатна породити великі культурні досягнення, але також як внутрішні суперечності та духовна криза можуть зруйнувати навіть наймогутнішу цивілізацію. У цьому полягає головний сенс роздумів англійського історика: античність є дзеркалом сучасності, а її уроки залишаються актуальними й сьогодні.

Спартанський поліс у трактуванні Арнольда Тойнбі постає як унікальний і водночас суперечливий варіант еллінської цивілізації. На відміну від класичних центрів античного світу, таких як Афіни, Спарта розвивалася за специфічною моделлю, що поєднувала архаїчні традиції та інноваційні форми соціально-політичної організації. Особливу увагу дослідник приділяв проблемі походження спартанського полісу, наголошуючи на тому, що процес сінойкізму — об'єднання громад у єдине державне утворення — був спричинений не лише внутрішнім розвитком, а насамперед необхідністю виживання в умовах зовнішніх загроз. Саме ця обставина зумовила войовничий характер спартанського суспільства та його орієнтацію на колективну дисципліну.

Важливим етапом становлення Спарти Тойнбі вважав завоювання Лаконії та Мессенії. Внаслідок цих експансій виникла особлива соціальна

структура, що включала спартіатів, періеків та ілотів. Такий поділ визначав не лише економічне життя, а й характер політичних інститутів, адже саме система залежності й підкорення забезпечувала матеріальне підґрунтя для існування громади «рівних». Цей досвід, на думку історика, мав амбівалентне значення: з одного боку, він дав змогу створити унікальний соціально-політичний лад, з іншого — прирік Спарту на постійну напруженість у відносинах між панівною меншістю та підкореним населенням.

Тойнбі виділяв кілька «родових криз» у розвитку спартанського полісу, серед яких особливе місце посідають реформи, приписувані Лікургу. Вчений підкреслював, що незалежно від питання про історичність цієї постаті, саме реформи означали радикальний злам у розвитку суспільства. Перехід від родового права до права, заснованого на власності, формування громади «рівних» та встановлення суворого військово-політичного режиму створили основу для тривалої стабільності держави. Водночас історик зауважував, що така система виникла як компроміс у відповідь на гострі внутрішні конфлікти, викликані розподілом завойованої землі та боротьбою між різними фракціями громадянства.

Особливу увагу Тойнбі звертав на парадоксальне поєднання демократії та замкненості спартанського суспільства. З одного боку, конституція наділяла народні збори «рівних» верховною владою, і це дозволяє говорити про специфічну форму демократії. З іншого — ця демократія стосувалася лише вузької верстви повноправних громадян, тоді як більшість населення перебувала у становищі залежності. У цьому сенсі спартанський лад був не стільки зразком рівності, скільки прикладом суворої ієрархії, підпорядкованої інтересам військової організації.

Отже, аналіз спартанського полісу у працях Арнольда Тойнбі має подвійний характер. З одного боку, він підкреслює унікальність цього державного утворення як специфічного варіанта еллінської цивілізації, що поєднував архаїчні традиції та високорозвинені політичні інститути. З іншого

боку, дослідник вбачає у спартанському досвіді ілюстрацію загальної закономірності: надмірна орієнтація на військову силу, ізоляціонізм та соціальна закритість рано чи пізно ведуть до історичного глухого кута. Таким чином, Тойнбі розглядав Спарту не лише як виняток у грецькому світі, але й як приклад цивілізації, чия внутрішня логіка розвитку містила в собі зародки її власного краху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ: Наукова думка, 1993. 574 с.
2. Toynbee A. J. Experiences. Oxford: Oxford University press, 1969. 448 p.
3. Toynbee A. I own my thanks. *The Saturday Review*. October 2, 1954. P. 13-16.
4. Toynbee A. History. *The Legacy of Greece*. London etc.: Oxford Univ. Press, 1924, P. 289-320.
5. Toynbee A. Civilization on Trial. New York: Oxford Univ. Press, 1948. 263 p.
6. Toynbee A. History. *The Legacy of Greece*. London etc.: Oxford Univ. Press, 1924, P. 289-320.
7. Toynbee A. J. Hellenism. The History of a Civilization. New York etc.: Oxford Univ, Press, 1959. 272 p.
8. Toynbee A. J. A Study Of History. Vol. I. Introduction. The Geneses of Civilizations. New York-Oxford: Oxford University press, 1946. 701 p. (режим доступу: <https://ia601906.us.archive.org/16/items/dli.ernet.502991/502991-A%20Study%20Of%20History%20Vol-i%20%281946%29.pdf>)
9. Toynbee A. J. A Study Of History. Vol. II. New York-Oxford: Oxford University press, 1934. 468 p. (режим доступу: https://archive.org/details/studyofhistory0002toyn_c2a1/page/n5/mode/2up)
10. Toynbee A. J. A Study Of History. Vol. IV. The Breakdowns of Civilizations. New York-Oxford: Oxford University press, 1939. 656 p. (режим доступу: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.57888/page/n673/mode/2up>)

11. Toynbee A. J. A Study Of History. Vol. VII: Universal States; Universal Churches. New York-Oxford: Oxford University press, 1939. 772 p. (режим доступу: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.57278/page/n805/mode/2up>)
12. Toynbee A. J. The Growth of Sparta. *The Journal of Hellenic Studies*. 1913. Vol. 33. P. 246-275.
13. Toynbee A. J. Some Problems of Greek History. London: Oxford University Press, 1969. 560 p.
14. Toynbee A., Marvin F., Alexander and Hellenism. *The Evolution of World-Peace*. London: H. Milford / Oxford University Press, 1921. P. 15-24.

Література:

15. Данилова Т., Юдіна В. А. Тойнбі та його універсалістське дослідження історії. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 10. С. 4001-4007.
16. Пантелеева І. Спартанський традиціоналізм публічної культури (історико-філософський аналіз). *Наука. Релігія. Суспільство*, 2012, № 4. С. 105–109.
17. Підберезних І., Мірошкіна Н. Міжцивілізаційні запозичення в історичних концепціях А. Тойнбі та Ф. Броделя. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2021. Вип. 1 (44). С. 142–151.
18. Скоблик В. Взаємозв'язки цивілізацій заходу і сходу в культурно-історичній концепції А. Дж. Тойнбі. Автореферат дис. к.і.н. Ужгород, 1993. 22 с.
34. a. Africa Th. W. Phylarchus, Toynbee, and the Spartan Myth. *Journal of the History of Ideas*. 1960. Vol. 21, No. 2. P. 266-272.
19. Africa Th. W. Reviewed Work: Some Problems in Greek History Arnold Toynbee. *The Journal of Interdisciplinary History*. 1971. Vol. 1, No. 2. P. 349-353.

20. Barker E. Dr Toynbee's Study of History: A Review. *International Affairs*. 1955. Vol. 31, No. 1. P. 5-16.
21. Bayliss A. The Spartans: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2022. 176 p.
22. Beard M. SPQR: A History of Ancient Rome. London: Profile Books, 2015. 608 p.
23. Boer W. Den. Toynbee and Classical History. *Historiography and Myth-Toynbee and History*. Boston, 1956. P. 221-242.
24. Brown P. The World of Late Antiquity. London: Thames & Hudson, 1971. 216 p.
25. Brunt P. Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14. Oxford: Oxford University Press, 1971. 786 p.
26. Brunt P. Roman Imperial Themes. Oxford: Oxford University Press, 1980. 551 p.
27. Burke P. The European Renaissance: Centres and Peripheries. London: Routledge, 1998. 284 p.
28. Cartledge P. Spartan Reflections. Berkeley: University of California Press, 2002. 288 p.
29. Cartledge P. Ancient Greek Civilization: A Critical Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 224 p.
30. Cartledge P. Sparta and Lakonia: A Regional History 1300–362 BC. London: Routledge, 2002. 372 p.
31. Cartledge P. The Spartans: The World of the Warrior-Heroes of Ancient Greece. London: Vintage, 2003. 304 p.
32. Castellin L. Arnold J. Toynbee's Quest for a New World Order: A Survey. *The European Legacy. Toward New Paradigms*. 2015. Vol. 20, Iss. 6. P. 619-635.
33. Cavaignac E. Sparte. Paris, 1948. 232 p.
34. Chamoux F. Arnold J. Toynbee, Hellenism, a History of a Civilization. *Revue des Études Anciennes*. 1960. 62-3-4. P. 515-517.

35. Classical Sparta: Techniques Behind Her Success / Ed. Powell A. London: Routledge, 1989. 210 p.
36. Corteman C. Arnold J. Toynbee, Hellenism. *The History of a Civilization. L'Antiquité Classique*. 1959. 28-2. P. 461-463.
37. Dubnov A. The Toynbee Affair at 100: The Birth of «World History' and Hellenism». *Histories*. 2023. № 3 (4). P. 308-330.
38. Ehrenberg V. Toynbee's «Hellenism». *Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1959. Bd. 8, H. 4. P. 491-496.
39. Evans R. In Defence of History. London: Granta Books, 2001. 326 p.
40. Fergus M. The Roman Empire and Its Neighbours. London: Duckworth, 1981. 370 p.
41. Fiedler D., Thomassen B. Civilization on Trial-Again. Civilization and the Study of World Politics: Reading Arnold Toynbee Today. *Processi Storici e Politiche di Pace*. 2009. №7-8. P. 71-104.
42. Finley M. The Ancient Economy. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1973. 222 p.
43. Forrest W.G. A History of Sparta, 950-192 B. C. New York – London: W. W. Norton & Company, 1968. 164 p.
44. Hall I. The Toynbee Convector: The Rise and Fall of Arnold J. Toynbee's Anti-Imperial Mission to the West. *The European Legacy*, 2012. Vol. 17, No. 4. P. 455–469
45. Hall I. Time of Troubles: Arnold J. Toynbee's twentieth century. *International Affairs*. 2014. Vol. 90 (1). P. 23-36.
46. Hanson V. The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece. Berkeley: University of California Press, 2000. 279 p.
47. Hellenism: The History of a Civilization by Arnold J. Toynbee. Review by: Louis H. Feldman. *Jewish Social Studies*. 1962. Vol. 24, No. 2, Papers and Proceedings on the Emergence of New African States and World Jewry. P. 126-127.

48. Hellenism: The History of a Civilization by Arnold J. Toynbee. Review by: John V. A. Fine. *The American Historical Review*. 1960. Vol. 65, No. 2. P. 344-345.
49. Hodkinson S. Property and Wealth in Classical Sparta. Swansea: Classical Press of Wales, 2000. 498 p.
50. Hodkinson S. Sparta: Comparative Approaches. Swansea: The Classical Press of Wales, 2009, 502 p.
51. Hodkinson S. Was Classical Sparta a Military Society? Hodkinson S. Powell A. *Sparta & War*. Swansea: The Classical Press of Wales, 2006, P. 111-162.
69. a. Hough J. Toynbee, Arnold, Hellenism (Book Review). *Western Humanities Review*. 1959. Vol. 13. P. 326-327.
52. Kagan D. The Peloponnesian War. New York: Viking Press, 2003. 511 p.
53. Kelly T. Some Problems of Greek History. By Arnold Toynbee. *The American Historical Review*. 1970. Vol. 75, Iss. 5. P. 1423-1424.
54. Kulesza R. Sparta: History, State and Society. Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien: Peter Lang, 2022. 480 p.
55. Lacey W.K. Sparta: The Rise and Fall of a Warrior State. London: Palgrave Macmillan, 2002. 384 p.
56. Lamers H. Constructing Hellenism: Studies on the History of Greek Identity. *International Journal of the Classical Tradition*. 2018. Vol. 25. P. 201-215.
57. Lang M. Globalization and Global History in Toynbee. *Journal of World History*. 2011. Vol. 22. № 4. P. 747-783.
58. Leddy J. F. Toynbee and the History of Rome. *Phoenix*. 1957. Vol. 11, No. 4. P. 139-152.
59. Lorimer H. L. The Hoplite Phalanx. *The Annual of the British School at Athens*. 1947. Vol. XIII. P. 76-138.
60. MacCulloch D. A History of Christianity: The First Three Thousand Years. London: Allen Lane, 2009. 1161 p.

61. Martel G. The Origins of World History: Arnold Toynbee before the First World War. *Australian Journal of Politics and History*. 2004. Vol. 50. № 3. P. 343-356.
62. McNeill W. Arnold J. Toynbee: A Life. New York: Oxford University Press, 1989. 346 p.
63. McNeill W. Toynbee Revisited. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*. 1988. Vol. 41, No. 7. P. 13-27.
64. Meiggs R. *The Athenian Empire*. Oxford: Clarendon Press, 1972. 632 p.
65. Neumann K. J. Die Entstehung des spartanischen Staates in der lykurgischen Verfassung. *Die Historische Zeitschrift*. 1906. Band 96. P. 1-80.
66. Ollier F. «Toynbee (Arnold). Some Problems of Greek History». *Revue des Études Grecques*. 1970. T. 83. fascicule 394-395. P. 215-216.
67. Osborne R. *Greece in the Making, 1200–479 BC*. London: Routledge, 2011. 400 p.
68. Pleket H. W., Versnel A., Wes M. A. Toynbee and Classical History: Historiography and Myth. *Συγγράμματα. (Suggrámmata). Studies in Graeco-Roman History*. Leiden: Brill, 1979. P. 1-22.
69. Powell A. *A Companion to Sparta*. Oxford: Blackwell, 2018. 805 p.
70. Powell A. *Athens and Sparta. Constructing Greek Political and Social History from 478 B.C.* London and Portland, Oregon: Routledge, 1988. 423 p.
71. Raubitschek A. Toynbee and the Classics. *The Classical Weekly*. 1950. Vol. 43, No. 7. P. 99-104.
72. Rives J. *Religion in the Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 237 p.
73. Sealey R. *A History of the Greek City States, 700–338 BC*. Berkeley: University of California Press, 1973. 516 p.
74. Smith J. Reassessing Toynbee's Hellenistic vision. *Journal of Historical Studies*. 2021. Vol. 14, No. 1. P. 44-53.

75. Snodgrass A. M. Early Greek Armour and Weapons. Edinburgh, 1964. 332 p.
76. Stibbe C. M. Review of Some Problems of Greek History by Arnold J. Toynbee. *Mnemosyne*. 1973. Vol. 26, Issue 2. P. 218-219.
77. Stowell L. The Classical World in British International Thought. A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities 193 p.
78. Tagliaferri T. Arnold J. Toynbee, History. Napoli: IRIS Catalogo Ricerca UniNA, 2022. 20 c. Режим доступа: https://www.academia.edu/67853416/Arnold_J_Toynbee_History.
79. The Cambridge Companion to the Ancient Greek Economy / Ed. von Reden S. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 484 p.
80. Trinkaus Ch. Toynbee against History. *Science & Society*. 1948. Vol. 12, No. 2. P. 218-239.
81. van der Dussen J. Toynbee and his Critics. *Studies on Collingwood, History and Civilization*. Heidelberg – New York – Dordrecht – London: Springer, 2016. P. 169-193.
82. Vogt J. Die Antike Kultur in Toynbees Geschichtslehre. *Saeculum*. 1951. Vol. 2. S. 557-574.
83. von Reden S. Money in Classical Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 237 p.
84. Ward-Perkins B. The Fall of Rome: And the End of Civilization. Oxford: Oxford University Press, 2005. 258 p.
85. Wight M. Arnold Toynbee: an appreciation. *International affairs*. 1976. Vol. 52. №1. P. 11-13.
86. Willoughby H. Hellenism: The History of a Civilization by Arnold J. Toynbee. *Journal of Near Eastern Studies*. 1961. Vol. 20, No. 4. P. 263-266.